

Valsts pētījumu programmas “Ēnu ekonomikas mazināšana valsts ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai” projekta Nr. VPP-FM-2020/1-0005 „Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)” saturiskais pārskats Nr. 2

3 ziņojums:

Zinātniski pamatotas rīcībpolitikas rekomendācijas attiecībā uz normatīvo aktu izmaiņām, iestāžu darba organizāciju, viedo tehnoloģiju izmantošanu vai citiem valsts realizējamiem pasākumiem ēnu ekonomikas mazināšanai ar izvērtētu attiecīgo ieteikumu finansiālo ietekmi.

1.daļa

Aplokšņu algu galvenie ietekmējošie faktori, “labākā prakse” aplokšņu algu mazināšanai un sakotnējās rīcībpolitikas rekomendācijas

Colin C Williams

2021. gada maijs (papildināts augustā)

Saturs

1. Ievads.....	1
2. Uzticība un apmierinātība ar valdības sniegtajiem pakalpojumiem... 2	
2.1 Vai sabiedrība tic sociālās apdrošināšanas sistēmai - iespējai saņemt atbilstošu pensiju	2
2.2 Sabiedrības un/vai uzņēmēju apmierinātība ar valdības saņemtajiem pakalpojumiem; kā tiek tērēta nodokļu maksātāju nauda.	3
2.3 Sabiedrības/uzņēmēju apmierinātība ar dažādu iestāžu darbu, piemēram, valsts ieņēmumu dienesta darbu.....	6
2.4. Korupcijas līmeņa valdībā uztvere (dažādi līmeņi).....	9
3. Iespēja tikt pieķertam un/vai sodītam.....	10
3.1. Iespēja tikt pieķertam	10
3.2. Soda smagums pieķerot: likumdošanas līmenis.....	16
3.3. Racionāla izvēle: risks tikt pieķertam pret to, kas “faktiski” notiek, kad esi pieķerts. Tostarp tiesu efektivitāte/prakse, tiesiskā regulējuma piemērošana, piemēram, aplokšņu algu kriminalizēšana. Uzticība un apmierinātība ar valdības sniegtajiem pakalpojumiem.....	21
4. Ietekme uz nodokļu politiku.	26
4.1. Nodokļu īpatsvara līmenis zemajām algām, arī salīdzinājumā ar kaimiņvalstīm.	26
4.2. Vispārēja (uzņēmēju/sabiedrības) apmierinātība ar nodokļu politiku.....	28
4.3. Nodokļu sistēmas sarežģītība: atskaišu iesniegšanas un nodokļu nomaksas vienkāršība. Birokrātija.	29
4.4. Nodokļu sistēmas sarežģītība: daudzi nodokļu režīmi, kas sniedz “nodokļu optimizācijas” iespējas	31
5. Konkurence pret izvairīšanos no nodokļu nomaksas, nodokļu morāle	36
5.1. Izvairīšanās no nodokļu nomaksas (aplokšņu algu maksāšana) kā pašpietiekama parādība: plaši izplatīta darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā kropļo konkurenci, un firmas var pieņemt lēmumu izvairīties no nodokļu nomaksas, lai spētu konkurēt.....	36
6.2. Nodokļu morāle: vai krāpšanās ar nodokļiem ir attaisnojama, ja ir tāda iespēja. Darba ņēmēju pusē.....	36
6.3. Nodokļu morāle: vai krāpšanās ar nodokļiem ir attaisnojama, ja ir tāda iespēja. Darba devēju pusē	38
6. Jautājumi, kas skar konkrēti nozares un uzņēmuma lielumu: aplokšņu algas noteicošie faktori. Tas ietver administratīvo slogu (dažādos līmeņos), īpašus mehānismus nozares specifikas dēļ aplokšņu algu mazināšanai	41

6.1. Būvniecības nozare	43
6.2. Mazumtirdzniecība.....	47
6.3. Vairumtirdzniecība.....	50
6.4. Ražošana	50
6.5. Pakalpojumi.....	51
6.6. Jaunuzņēmumi.....	58
7. Valsts iestāžu saziņa ar nodokļu maksātājiem	61
7.1. Vai un kā notiek saziņa, lai pozitīvi ietekmētu aplokšņu algu samazināšanos?.....	61
7.2. Pieeja vispirms konsultēt.....	62
8. Secinājumi un ieteikumi.....	63
Bibliogrāfija	72

1. Ievads

Darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā (vai nepietiekami deklarēta nodarbinātība) rodas tad, ja oficiālais darba devējs oficiālam darbiniekam maksā oficiāli deklarēto algu, kā arī papildu nedeklarētu (“aplokšņu”) algu. Ņemot vērā to, ka darba devēji šo nedeklarēto algas daļu darbiniekam bieži izsniedz kā skaidru naudu aploksnē, pētījumus par darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apjomā parasti sauc par “aplokšņu algu” prakses pētījumiem.¹

Trīs galvenie iemesli, kāpēc oficiālais darba devējs nedeklarē oficiālā darbinieka pilnu algu, ir šādi:

- lai izvairītos no nodokļu maksājumu veikšanas valstij pilnā apmērā;
- lai izvairītos no sociālās apdrošināšanas iemaksu veikšanas pilnā apmērā, piemēram, pensijas un veselības apdrošināšanas maksājumiem; un
- lai izvairītos no nepieciešamības ievērot noteiktus likumā paredzētos nodarbinātības standartus, piemēram, minimālās algas un maksimālās darba stundas.

Kā tāda darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā interesē valdības iestādes, kuras attiecīgi atbild par nodokļu, sociālās apdrošināšanas un darba tiesību ievērošanu.

Nodokļu administrācijas galvenokārt interesē darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā rezultātā zaudētie nodokļu ieņēmumi, kas rodas oficiāliem darba devējiem, nodokļu deklarēšanas nolūkos nedeklarējot valstij pilnu savu oficiālo darbinieku algu, kas izriet no rakstiskiem līgumiem par zemāku oficiālo algu nekā faktiski.

Sociālās apdrošināšanas iestādes un nodokļu administrācijas, kuras ir atbildīgas par sociālās apdrošināšanas iemaksām, piemēram, pensiju un veselības apdrošināšanas iemaksām, galvenokārt interesē gan zaudētie sociālo iemaksu ieņēmumi, kas rodas no darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā, gan arī negatīvā ietekme uz darba ņēmējiem, kuri var saņemt mazākas pensijas un tiesības uz veselības aprūpi šo nepietiekamo maksājumu dēļ.

Tos, kuru pienākums ir nodrošināt darba likuma ievērošanu, proti, darba inspekcijas, galvenokārt interesē darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā negatīvā ietekme uz darba ņēmējiem dēļ nepareizi deklarētiem darba līgumi. Tie var būt šādi gadījumi:

- darba devēji mutiski vienojas ar darbiniekiem strādāt vairāk stundu, nekā norādīts viņu rakstiskajā līgumā. Tā rezultātā: personas, kurām oficiāli ir rakstisks līgums par nepilnu slodzi, faktiski strādā pilnu slodzi; pilnas slodzes darba ņēmēji strādā vairāk nekā maksimālais stundu skaits, kas noteikts darba laika direktīvā; citiem tiek nepareizi aprēķināts darba laiks, neņemot vērā nakts, brīvdienu un/vai papildu darba stundas, un/vai darbiniekiem izmaksātā alga ir mazāka par minimālo stundas algu.
- darbiniekiem tiek lūgts veikt atšķirīgus uzdevumus un/vai pienākumus, salīdzinot ar tiem, kas iekļauti viņu rakstiskajā līgumā; un
- darbiniekiem tiek lūgts neizmantot pilnu atvaļinājuma pabalstu.

Lai novērstu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, valdībām un sociālajiem partneriem ir pieejamas divas atšķirīgas politikas pieejas. “Tiešās” kontroles pieeja nodrošina, ka izmaksas, kas saistītas ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, pārsniedz ieguvumus, vai nu palielinot sodus un atklāšanas riskus, vai arī uzlabojot pilnīgas deklarēšanas vienkāršumu un priekšrocības. Tīkmēr saskaņā ar “netiešo” kontroles pieeju darba samaksas nedeklarēšana

¹ Skatīt *Francic (2017, 2019, 2020)*; *Meriküll and Staehr (2010)*; *Williams (2008a,b, 2009, 2010, 2013, 2014b)*; *Williams and Bezeredi (2017)*; *Williams and Horodnic (2017b, 2021)*; *Williams and Padmore (2013a,b)*; *Williams and Yang (2017)*.

pilnā apmērā rodas tad, kad darbinieku un darba devēju normas, vērtības un uzskati nav nesaskan ar likumiem un noteikumiem. Tāpēc politikas pasākumu mērķis ir salāgot darbinieku un darba devēju normas, vērtības un uzskatus ar likumiem un noteikumiem. Tas tiek darīts, mainot normas, vērtības un uzskatus, izmantojot izglītības un izpratnes veidošanas kampaņas, vai modernizējot oficiālās iestādes, lai sekmētu uzticību valdībai.

Šajā dokumentā ir izklāstītas politikas iniciatīvas cīņai ar katru darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā faktoru:

- (i) skaidrot, kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā iespējamai ietekmei uz aplokšņu algu novēršanu;
- (ii) ziņot par "labāko praksi" cīņā pret šo aplokšņu algu noteicošo faktoru citās valstīs un
- (iii) sniegt sākotnējus ierosinājumus, ko Latvijā var darīt, lai risinātu šo jautājumu papildus jau uzsāktajām iniciatīvām.

2. Uzticība un apmierinātība ar valdības sniegtajiem pakalpojumiem

2.1 Vai sabiedrība tic sociālās apdrošināšanas sistēmai - iespējai saņemt atbilstošu pensiju

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz aplokšņu algu novēršanu

Daudzi netic, ka saņems atbilstošu pensiju pat tad, ja veiks iemaksas sociālās apdrošināšanas sistēmā. Šī nenoteiktība daļēji ir "pārejas procesa" vēsturiskais mantojums un daļēji tiešs nepārtrauktu likumu un noteikumu izmaiņu rezultāts. Rezultātā daudzi negaida, ka šodien spēkā esošie noteikumi būs spēkā arī turpmāk. Tāpēc viņi neredz lielu jēgu veikt sociālās apdrošināšanas maksājumus. Šī uztvertā oficiālo noteikumu pastāvīguma neesamība daudzus mudina mēģināt izvairīties no sociālās apdrošināšanas maksājumiem.

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

Lai uzlabotu uzticību un apmierinātību ar sociālās apdrošināšanas sistēmu un uztverto pensijas saņemšanas varbūtību, ir jāizmanto plašākas iniciatīvas citur: i) izglītot pilsoņus par sociālo iemaksu veikšanas sniegtajām priekšrocībām un (ii) parādīt šādas rīcības radītās priekšrocības. Labākā prakse attiecībā uz izglītošanu un izpratnes veicināšanu iniciatīvām ir izklāstīta 5. sadaļā.

Ko Latvija var darīt?

- Latvija (piemēram, VID) var uzsākt mārketinga kampaņu, informējot, ka COVID-19 pandēmijas īstermiņa atbalsta pasākumi ir bijuši pilnu sociālo iemaksu veikšanas radīts ieguvums, jo šīs personas ir saņēmušas 75% no deklarētās algas (skatīt 1. tekstlodziņu).

1. tekstlodziņš Dīkstāves pabalsti darbiniekiem COVID-19 pandēmijas laikā, Latvija

Dīkstāves pabalstu Valsts ieņēmumu dienests noteicis 75% apmērā no mēneša vidējās bruto darba samaksas, kas aprēķināta par periodu, kas atbilst pēdējiem sešiem mēnešiem pirms ārkārtas situācijas izsludināšanas, vai saskaņā ar faktiskajiem darbinieku deklarētajiem datiem iepriekšējo sešu mēnešu laikā. Tas nedrīkst pārsniegt 700 EUR kalendārajā mēnesī. Dīkstāves pabalstu neapliet ar iedzīvotāju ienākuma nodokli un valsts sociālās apdrošināšanas obligātajām iemaksām. Darba devēji un nodokļu maksātāji, kurus skārusi COVID-19 krīze, var pieteikties uz pabalstu:

- Ja ienākumi no saimnieciskās darbības COVID-19 izplatības dēļ 2020. gada martā vai aprīlī samazinājušies vismaz par 30%, salīdzinot ar attiecīgo mēnesi 2019. gadā.

- Ja ienākumi no saimnieciskās darbības COVID-19 izplatības dēļ 2020. gada martā vai aprīlī samazinājās par vismaz 20%, salīdzinot ar attiecīgo mēnesi 2019. gadā, ar nosacījumu, ka tie atbilst vismaz vienam no šiem kritērijiem: i) 2019. gadā krīzes skartā darba devēja eksporta apjoms sasniedz 10% no kopējā apgrozījuma vai ne mazāk kā 500 000 EUR; vai ii) vidējā mēneša bruto darba samaksa, ko izmaksā krīzes skartais darba devējs, 2019. gadā nav bijis mazāks par 800 EUR; vai iii) uz 2019. gada 31. decembri ilgtermiņa ieguldījumi pamatlīdzekļos ir vismaz 500 000 EUR. Ministru kabineta noteikumos Nr. 165 ir izklāstīti pavisam 14 iemesli, kādos gadījumos pabalsts netiek izmaksāts, tostarp, ja ir nodokļu parāds, kas pārsniedz 1000 EUR vai ja darbinieks darba attiecības ir uzsācis pēc 2020. gada 1. marta.

- VID varētu arī plašāk informēt, ka tie, kuri saņēma aplokšņu algas pirms pandēmijas, būs tiesīgi saņemt tikai 75% no deklarētās algas, parādot aplokšņu algu pieņemšanas negatīvo ietekmi.
- Attiecībā uz pensijām vissvarīgākā politika turpmākajos gados ir neveikt politikas izmaiņas. Nepieciešama politikas stabilitāte un pastāvība. Ja tiek veiktas izmaiņas, tām jābūt acīmredzami izdevīgākām iedzīvotājiem, nevis otrādi, un tām jābūt acīmredzamām un viegli saprotamām.

2.2 Sabiedrības un/vai uzņēmēju apmierinātība ar valdības saņemtajiem pakalpojumiem; kā tiek tērēta nodokļu maksātāju nauda.

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz aplokšņu algu novēršanu

Lai uzlabotu uzticību valdībai un tādējādi novērstu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, ir jāuzlabo “**pārdales taisnīgums**”, proti, iedzīvotāju, darba ņēmēju un uzņēmēju pārliecība, ka viņi saņem tos labumus un pakalpojumus, kas viņiem pienākas, ņemot vērā viņu nomaksātos nodokļus (*Richard and Sawyer, 2001*). Nodokļi ir cena, ko iedzīvotāji maksā par valsts nodrošinātajiem sabiedriskajiem labumiem un pakalpojumiem. Jautājums ir, vai cena atbilst šo preču un pakalpojumu uztvertajai vērtībai (proti, vai tā ir “taisnīga”). Jo mazāk nodokļu sistēma tiek uzskatīta par taisnīgu, jo lielāka ir iespējamība, ka cilvēki pārtrauks sociālo līgumu ar valsti un iesaistīsies darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā. Lai uzlabotu likumpaklausību, likumpaklausības sistēma jāuzskata par taisnīgu. Lai to panāktu, valdībām ir jāinformē iedzīvotāji par to, kur tiek tērēti viņu nodokļi un kāpēc svarīgāki ir sociālās apdrošināšanas un darba likumi. Ja iedzīvotāji nezina vai pilnībā nesaprot, kādi sabiedriskie labumi un pakalpojumi tiek nodrošināti par viņu nodokļiem, likumpaklausības līmenis ir zemāks un dominē aplokšņu algas.

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

Pēdējos gados daudzas valdības ir sākušas īstenot izglītošanas un izpratnes veicināšanas iniciatīvas, lai mudinātu nodokļu maksātājus saprast, kā tiek iztērēti nodokļi, un stiprināt pārliecību, ka viņi saņem par samaksātajiem nodokļiem nopelnītos sabiedriskos labumus un pakalpojumus.

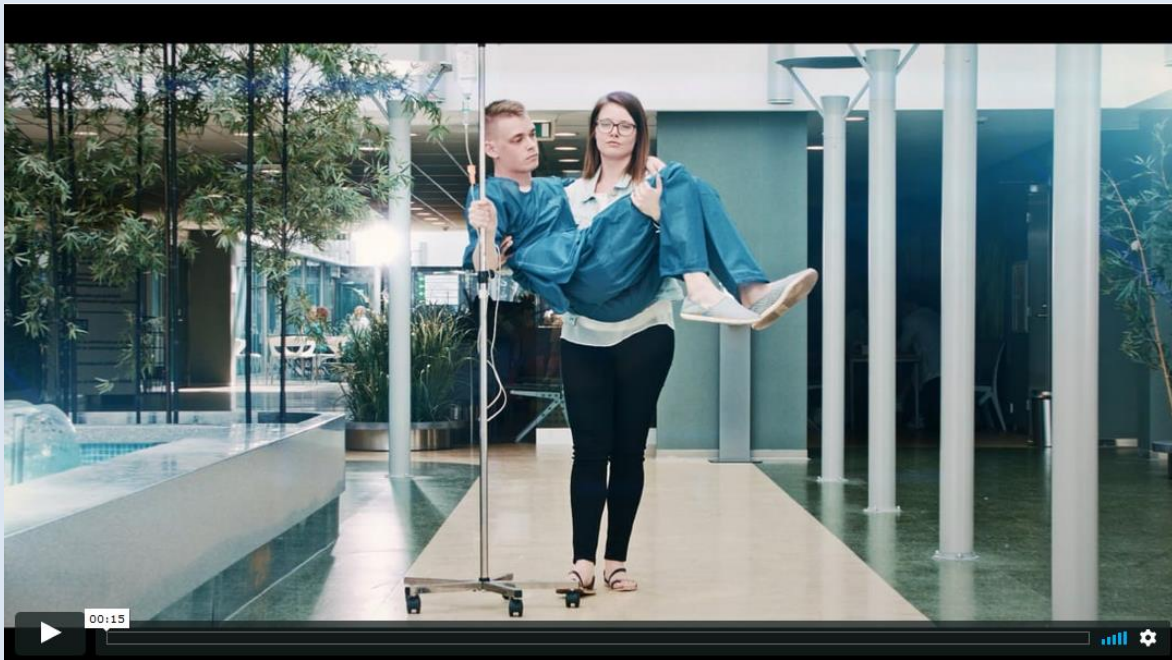
Lielbritānijā pēc pašnovērtējuma nodokļu deklarācijas aizpildīšanas nodokļu maksātājs saņem informāciju pa posteņiem par to, kā tiek iztērēti nodokļi (piemēram, xxx EUR no viņu nodokļiem ir iztērēti skolām, yyy EUR veselības pakalpojumu sniegšanai, zzz EUR policijas un ugunsdzēsības dienestu darbībai). Tas ļauj iedzīvotājiem saprast, kā tiek tērēti viņu nodokļi.

Lai sekmētu nodokļu maksātāju pārliecību, ka par samaksātajiem nodokļiem viņi saņem nopelnītos sabiedriskos labumus un pakalpojumus, daudzas valstis ir izmantojušas reklāmas

ārstu praksēs, slimnīcās, uz ugunsdzēsēju mašīnām, ātrās palīdzības automašīnām utt. 2. tekstlodziņā sniegts piemērs no Igaunijas, kā var uzlabot pārdales taisnīgumu.

2. tekstlodziņš “Paldies, ka maksājat nodokļus”, Igaunija

Igaunijas tīmekļa vietnes kampaņu “[Paldies, ka maksājat nodokļus](#)” uztur valsts nodokļu un muitas pārvalde. Tā galvenokārt ir paredzēta darbiniekiem, pateicoties viņiem par nodokļu nomaksu un uzsverot, ka tieši dēļ šiem līdzekļiem pastāv slimnīcas, skolas, ceļi un pensijas. Tajā arī parādīts, ka personiskos ieguvumus no nodokļu nomaksas (piemēram, mātes pensiju vai dēla skolas pabalstu) var zaudēt, neesot nodokļu maksātājam. Tīmekļa vietnē ir video, kas parāda nodokļu maksātāju ieguldījumu, piemēram, nogādājot saslimušo slimnīcā:

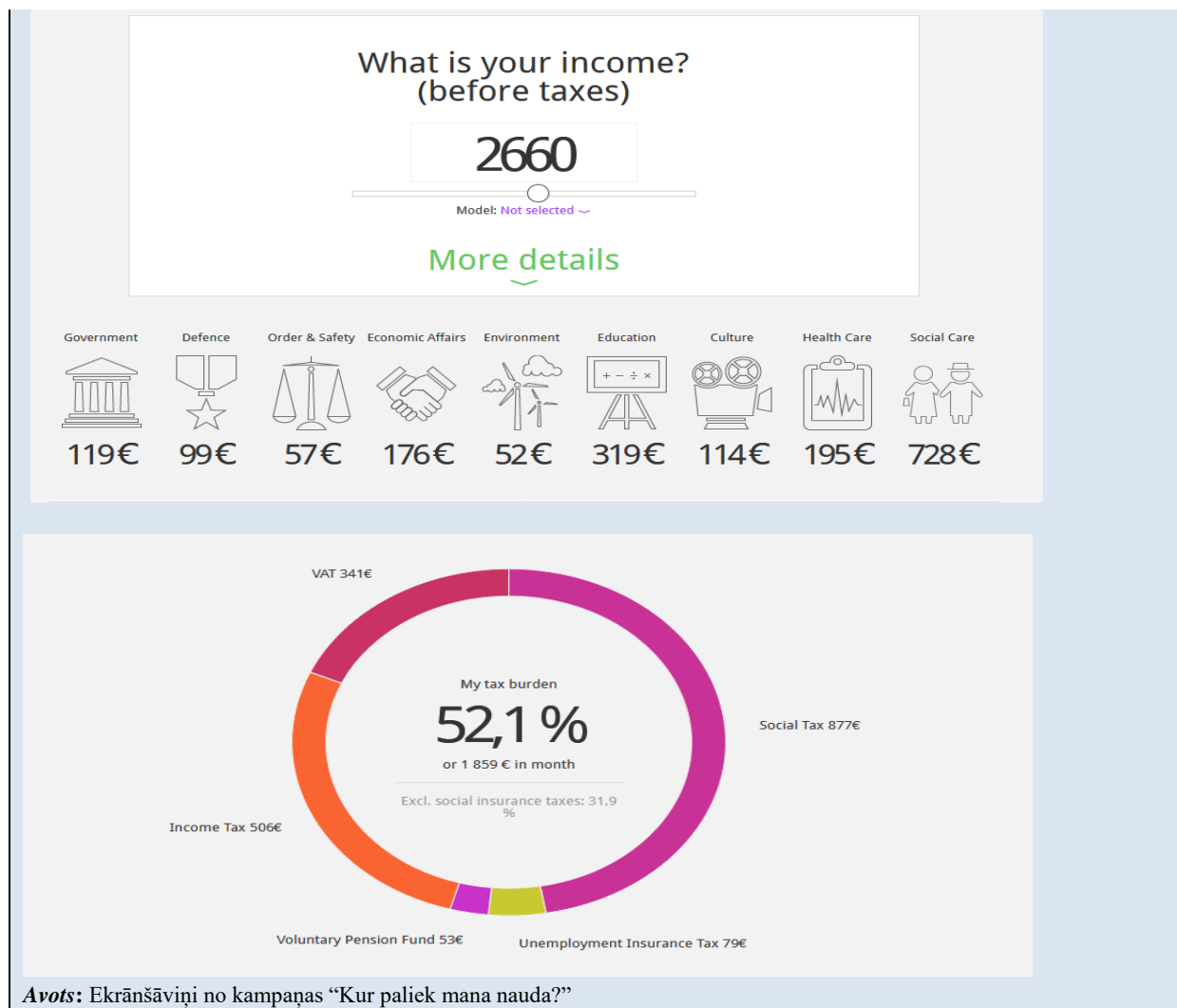
Avots: Igaunijas nodokļu un muitas informācijas kampaņas video

3. tekstlodziņā ir izklāstīts vēl viens Igaunijas piemērs, ko izstrādājusi nodokļu iestāde un citas ieinteresētās personas.

3. tekstlodziņš: “Kur paliek mana nauda?”, Igaunija

Igaunijas Nodokļu un muitas pārvalde ir sadarbojusies ar sociālajiem partneriem - [Politikas pētījumu centru “Praxis”](#) un [Atvērtās Igaunijas fondu](#), lai rastu radošu veidu, kā cilvēkiem parādīt, ka nodokļu nomaksai ir nozīme.

Sociālie partneri pētīja darba tirgus jautājumus Igaunijā un sniedza ieskatu par saimnieciskās darbības veikšanas nedeklarējot iemesliem, proti, nabadzība, nodokļi, mobilitāte, reģionālā nevienlīdzība un neskaidrība, vai nodokļu un sociālās apdrošināšanas maksājumi tiks izmantoti sabiedrības labā. Balstoties uz šo pētījumu, partneri izveidoja nodokļu kalkulatoru ar nosaukumu “[Kur paliek mana nauda?](#)”, lai cilvēki varētu redzēt sabiedrības no nodokļu nomaksas gūtos ieguvumus. Kalkulators ir izvietots Igaunijas Nodokļu un muitas pārvaldes rīkotās [kampaņas vietnē](#) pret aplokšņu algām.

Ko Latvija var darīt?

- Pēc pašnovērtējuma nodokļu deklarācijas aizpildīšanas nodokļu maksātājs varētu saņemt informāciju pa posteņiem par to, kā tiek iztērēti nodokļi (piemēram, xxx EUR no viņu nodokļiem ir iztērēti skolām, yyy EUR veselības pakalpojumu sniegšanai, zzz EUR policijas un ugunsdzēsības dienestu darbībai).
- Uz ceļiem, ātrās palīdzības un ugunsdzēsēju mašīnām, kā arī slimnīcās, ārstu praksēs un skolās varētu izvietot zīmes ar uzrakstu “Šis pakalpojums ir apmaksāts no jūsu nodokļiem”.
- Ieviešot skolu pilsoniskās izglītības programmā jautājumu par nodokļiem un darba likumdošanas ievērošanu, varētu tikt uzlabota jauniešu izpratne par likumpaklausības nozīmi.
- Lai arī VID katru gadu organizē Lielo nodokļu maksātāju apbalvošanu un izsūta pateicības vēstules godprātīgajiem nodokļu maksātājiem par labprātīgu nodokļu samaksu, varētu izvērtēt iespēju šāda veida kampaņas paplašināt, piemēram, pēc parauga kā tas tiek darīts kampaņā “Paldies, ka maksājat nodokļus” Igaunijā.
- Var izvērtēt iespēju pārnest kampaņu “Kur paliek mana nauda?” no Igaunijas, kā arī plašāk komunicēt sabiedrībai par VID iesaisti dažādos jauniešu izglītošanas pasākumos un apmācībās skolniekiem “Dzīvei gatavs” ietvaros, un tml..

- Var izvērtēt tādas lietotnes izstrādes iespējamību, kas parāda nodokļu un sociālo iemaksu nedeklarēšanas pilnā apmērā negatīvo ietekmi uz izdevumiem slimnīcām, skolām un citām izdevumu jomām, kuras pilsoņi uzskata par svarīgām viņu labklājībai. Tas parādītu negatīvo ietekmi uz viņu dzīvēm, pieņemot aplokšņu algas.

2.3 Sabiedrības/uzņēmēju apmierinātība ar dažādu iestāžu darbu, piemēram, valsts ieņēmumu dienesta darbu.

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz aplokšņu algu novēršanu

Lai uzlabotu uzticību valdībai un tādējādi novērstu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, ir jāuzlabo “**procedūras tiesiskums**”, proti, iedzīvotāju, darba ņēmēju un uzņēmēju pārliecība, ka pārvaldes iestādes pret viņiem attiecas ar cieņu, objektīvi un atbildīgi (Murphy, 2005). Tas prasa pāreju no pieejas “policisti un laupītāji” uz pieeju “uz klientu vērsti pakalpojumi” izpildiestādēs (piemēram, VID, VDI).

Ir svarīgi arī pieņemt klientiem draudzīgāku vienotu pieeju darbībām. Tradicionāli ir tā, ka dažādas izpildiestādes veic atsevišķas darbības savstarpēji nekoordinēti. Uzņēmējdarbībai draudzīgāka un efektīvāka pieeja ir apvienot darbības, piemēram, veicot kopīgas un saskaņotas pārbaudes:

- *Saskaņotas pārbaudes ir pārbaudes, ko vienlaikus veic divas vai vairākas kompetentās iestādes un kas saistītas ar vienu un to pašu gadījumu, bet, iespējams, dažādās vietās.*
- *Kopīgas pārbaudes darba vietā ir tad, kad pārbaudi vienā darba vietā vienlaikus veic vairākas izpildiestādes.*

Aizstājot vairākus apmeklējumus no dažādām valdības struktūrām (piemēram, darba inspektoriem, veselības un drošības inspektoriem, nodokļu inspektoriem) ar vienotu pieeju, to var uztvert kā uzņēmējdarbībai draudzīgu pieeju, kas samazina valdības regulējuma uztverto slogu.

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

Ja iedzīvotāji uzskata, ka valsts pārvaldes iestādes izturas pret viņiem slikti, pierādījumi liecina, ka viņi, visticamāk, rīkojas neatbilstoši likumiem (Murphy et al., 2009). Leventhal (1980) tādēļ ierosināja šādus sešus noteikumus par to, kā valdībām ir sadarboties ar iedzīvotājiem, lai uzlabotu uztverto procedūras tiesiskuma līmeni:

- *Konsekvences noteikums - procedūras konsekventi jāpiemēro visiem cilvēkiem un ilgstošā laika periodā; nevienam nevajadzētu būt labvēlīgākā vai neizdevīgākā situācijā salīdzinājumā ar citiem;*
- *Aizspriedumu apspiešanas noteikums - jāizvairās no lēmumu pieņēmēju egoistiskiem nodomiem un aizspriedumiem;*
- *Precizitātes noteikums - jāizsmeļ visi būtiskie informācijas avoti, lai lēmumi būtu balstīti uz pamatotiem pierādījumiem un informāciju;*
- *Labojamības noteikums - iespēja, ka pieņemtos lēmumus var koriģēt vai pārskatīt, ņemot vērā pierādījumus;*
- *Pārstāvības noteikums - jāņem vērā visu ieinteresēto personu un iesaistīto personu intereses un viedokļi; un*
- *Ētikas likums - procedūrām jāatbilst prevalējošām morālajām un ētiskajām vērtībām.*

Citos papildus apsvērtā personu savstarpējās saskarsmes nozīme. Likumpaklausības līmenis ir ievērojami augstāks, ja pret cilvēkiem izturas pieklājīgi, ar cieņu, ja viņiem tiek dots vārds un pausta patiesa cieņa pret viņu tiesībām un sociālo statusu (*Gangl et al., 2013*).

Tomēr, ja cilvēki uzskata, ka pret viņiem izturas netaisnīgi vai nepamatoti, piemēram, inspektori izrāda necieņu, vai arī viņi uzskata, ka nodokļi tiek iekasēti un tiek izmantoti tādu spēcīgu privāto interešu atbalstam, kuras ir sagrakušas valsti, tas rada uzticības trūkumu un zemāks likumpaklausības līmeni (*Murphy, 2008*). Tāpēc izpildiestādēm jāizturas ar cieņu pret iedzīvotājiem, darba ņēmējiem un darba devējiem. Galvenais mērķis ir veicināt iedzīvotāju, darba ņēmēju un darba devēju uzticību valsts pārvaldei. 4. tekstlodziņā sniegti daži labas prakses piemēri.

4. tekstlodziņš: Uz klientu orientēta konsultatīvā pieeja: labas prakses piemēri

- [“Infolīnija” - uztur Informācijas un klientu apkalpošanas nodaļa \(ICS\) Darba attiecību komisijā \(WRC\), Īrija](#)
- [Palīdzība uz vietas - atbalsta sniegšana uzņēmumiem, lai izvairītos no darba likumdošanas pārkāpumiem attiecībā uz fiktīvu pašnodarbinātību, Čehija](#)
- [Beļģijas Federālā valsts dienesta nodarbinātības, darba un sociālā dialoga federālās darba inspekcijas valsts kontaktcentrs, Beļģija](#)
- [Konsultācijas ar Valsts darba inspekciju, izmantojot Facebook Messenger, Lietuva](#)

Darba attiecību komisijā (WRC) Īrijā, kas ir Īrijas Valsts darba inspekcija, darbojas “juridisko konsultāciju centrs”, kas ir “labas prakses” piemērs.

Inspektori arī jāapmāca izvēlēties vairāk konsultējošu pieeju. Tas prasa veikt ieguldījumus inspektoru izglītībā. Nīderlandes darba inspekcijā, lai izstrādātu vairāk konsultējošu pieeju, izmanto šādas metodes:

- Tā vietā, lai vienkārši uzdotu jautājumu par pārbaudes kontrolsarakstu nopratināšanas veidā, inspektori ir apmācīti sarunāties ar darba ņēmējiem un darba devējiem un strādāt plašāk par jautājumiem, kas minēti kontrolsarakstā;
- Apmācību laikā inspektori iesaistās lomu spēlē, uzņemoties dažādu iesaistīto personu lomas, lai saprastu, kā tās jūtas;
- Inspektori tiek mudināti aizvest darba ņēmēju no darba veikšanas vietas un intervēt viņu citur, lai palielinātu uzticību un ļautu viņiem izstāstīt savu stāstu, un
- Inspektori ieraksta interviju, izmantojot pie ķermeņa piestiprinātu kameru, un vēlāk to noskatās, vērojot darbinieka izteiksmi, kad tiek uzdoti konkrēti jautājumi.

Lai veicinātu ciešāku sadarbību operācijās, katra izpildiestāde varētu izvirzīt mērķi panākt, ka noteikta daļa no visām pārbaudēm tiek veiktas kā kopīgas vai saskaņotas pārbaudes. Var arī vienoties par to, kā tiks pārdaļīti kopīgo pārbaudžu panākumi (proti, kura izpildiestāde atbild par pārkāpuma konstatēšanu un naudas sodu piemērošanu), kas iepriekš dažās valstīs ir bijis strīdīgs jautājums. 5. tekstlodziņā ir uzskaitīti daži labas prakses piemēri vienotajās darbībās.

5. tekstlodziņš: Labas prakses piemēri uzņēmējdarbībai draudzīgām vienotām darbībām

- [Kopīga darba grupa starp valsts aģentūrām, Norvēģija.](#)

- [Rīcības alianses pret nedeklarēta darba veikšanu un nelegālu nodarbinātību starp Federālo Finanšu ministriju un sociālajiem partneriem Vācijā](#)
- [Specializēta darba inspektoru grupa cīņai ar nedeklarētu darbu mediju nozarē Portugālē](#)
- [Vairāku aģentūru iniciatīva sociālā dempinga novēršanai - pastkastīšu uzņēmumu loma, Dānija](#)
- [Starpiestāžu pārbaudes nedeklarēta darba novēršanai, Čehija](#)
- [Kopīgas kontroles darbības starp Darba ministriju un Transporta ministriju pārvadājumu nozarē, Francijā](#)

Ko Latvija var darīt?

Lai ieviestu procedūras taisnīgumu, nepieciešama klientam draudzīgāka pieeja. Neskatoties uz esošajām iestrādņēm Latvijā, būtu nepieciešama tālāka inspekciju darbības maiņa pilnveidošana uz:

- vairāk uz klientu vērstu konsultējošu pieeju, gan izveidojot konsultatīvās vienības savās inspekcijās (līdzīgi kā “zvanu centrs” ar iepriekš sagatavotām atbildēm), gan darba vietā pieņemot vairāk konsultējošu pieeju. 5. tekstlodziņā ir noformulēts ieteikums zvanu centram Latvijā, pamatojoties uz Īrijas pieredzi.

Ieteikums	Legalizācijas/darbības legalizēšanas atbalsta un konsultāciju centra izveide augstākā līmeņa darba inspekcijā
Mērķis	Palielināt darbības legalizēšanas atbalsta un konsultāciju nodrošināšanas līmeni
Īstenošana	<ul style="list-style-type: none"> • Izveidot zvanu centru, kurā operatori sniedz konsultācijas uzņēmumiem par darba tiesībām (un, iespējams, arī nodokļu un sociālās apdrošināšanas jautājumiem, ja tā ir starpministriju iniciatīva un vienas pieturas aģentūra, apvienojot dažādas pārvaldes jomas). • VDI galvenajam birojam (un VID, ja tā ir starpministriju iniciatīva) galvenie biroji var sagatavot gatavas atbildes uz “bieži uzdotajiem jautājumiem” (BUJ) un laika gaitā paplašināt operatoriem pieejamo atbilžu skaitu un dziļumu. • Atbildēm nevajadzētu būt tikai un vienīgi paziņojumiem, piemēram, par Darba likumu, Nodokļu likumu un Civillikumu, bet tajās būtu jāizskaidro juridiski jautājumi “vienkārši saprotamā” veidā, kā arī jāsniedz skaidras praktiskas norādes par to, kas jā dara, lai darbotos likumīgi • Personas, kurām ir darba pieredze “zvanu centros” un kuras izmanto “klientiem draudzīgu” pieeju zvanītājiem, pēc tam būtu jānodarbina juridisko konsultāciju centrā. • Lielāko daļu e-pasta jautājumu/tālruņa zvanu/tiešsaistes ziņojumu izskata šie zvanu centra operatori. • Inspektoros izmanto tikai nelielai zvanu daļai, uz kuriem nav iespējams atbildēt, izmantojot gatavas atbildes uz “biežāk uzdotajiem jautājumiem”.

Atbildīgās iestādes	VDI un VID
Panākumu rādītāji	<ul style="list-style-type: none"> • Zvanu centra mērķis ir nodot tikai nelielu daļu (<10%) zvanu darba(/nodokļu) inspektoriem. Lielāka nodoto zvanu daļa parāda, ka “gatavās atbildes” ir nepietiekamas un ka vairāk jāstrādā pie šo atbilžu pilnveides. • Vērtējums par “zvana” laikā sniegto juridisko konsultāciju lietderību var būt vai nu i) vienkārši tālruņa zvana beigās vaicāt “vai mēs esam spējuši atbildēt uz jūsu jautājumu?”, vai arī ii) ar papildu e-pastu vai ziņojumu beigās, kurā iedzīvotāji tiek lūgti novērtēt sniegto konsultāciju kvalitāti skalā no 1 = ļoti noderīgi, 2 = nedaudz noderīgi, 3 = neitrāli, 4 = ne īpaši noderīgi, 5 = vispār nebija noderīgi.

- Apmācīt inspektorus izvēlēties vairāk konsultējošu pieeju, tostarp:
 - Tā vietā, lai vienkārši uzdotu jautājumu par pārbaudes kontrolsarakstu nopratināšanas veidā, inspektorus var apmācīt sarunāties ar darba ņēmējiem un darba devējiem un strādāt plašāk par jautājumiem, kas minēti kontrolsarakstā;
 - Apmācību laikā inspektori jāiesaistās lomu spēlē, uzņemoties dažādu iesaistīto personu lomas, lai saprastu, kā tās jūtas;
 - Inspektorus var mudināt aizvest darba ņēmēju no darba veikšanas vietas un intervēt viņu citur, lai palielinātu uzticību un ļautu viņiem izstāstīt savu stāstu, un
 - Inspektori var ierakstīt interviju, izmantojot pie ķermeņa piestiprinātu kameru, un vēlāk to noskatās, vērojot darbinieka izteiksmi, kad tiek uzdoti konkrēti jautājumi.
- Lai sekmētu uzņēmējdarbībai draudzīgāku pieeju pārbaudēm, var attīstīt ciešāku sadarbību pārbaudēju jomā. Katra izpildiestāde varētu izvirzīt mērķi panākt, ka noteikta daļa no visām pārbaudēm tiek veiktas kā kopīgas vai saskaņotas pārbaudes.

2.4. Korupcijas līmeņa valdībā uztvere (dažādi līmeņi)

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz aplokšņu algu novēršanu

Ar korupciju šeit ir domāta “publisku amatu ļaunprātīga izmantošana privāta labuma gūšanai” (Bardhan, 1997; Pope, 2000; Shleifer and Vishny, 1993; Svensson, 2005). Tas var attiekties uz praksi, kad valsts ierēdņi pieprasa vai saņem dāvanas, kukuļus un citus maksājumus (piemēram, konkrētu līguma summas daļu) no privātā sektora firmām un par to sniedz pakalpojumu. Tas var ietvert darbības licences piešķiršanas paātrināšanu, negatīva pārbaudes darba vietā atzinuma nesniegšana vai arī palīdzība izvairīties no kavēšanās kādā citā regulatīvā procesā, kur nepieciešams publiskā sektora amatpersonu apstiprinājums, piemēram, būvatļaujas piešķiršana. Taču pastāv citas korupcijas formas. Tie ietver “valsts sagrašanās”, kad uzņēmumi ietekmē likumu un citu valdības politiku veidošanu sev par labu, izmantojot nelikumīgus vai nepārskatāmus līdzekļus, un korupciju, kad patērētāji izmanto maksājumus un sakarus, lai iegūtu preferenciālu piekļuvi sabiedriskiem labumiem un pakalpojumiem un/vai apiet oficiālās procedūras, tostarp piekļuves iegūšanu izglītības un veselības pakalpojumiem (Williams and Onoshchenko, 2014a, b, 2015).

Latvijā grozījumi likumā “Par interešu konflikta novēršanu valsts amatpersonu darbībā” Ministru kabinetā tika iesniegti 2017. gadā. Tas aizliedz valsts amatpersonām veikt skaidras naudas uzkrājumus, kas pārsniedz 20 minimālās mēnešalgas (savā mājāsaimniecībā), kā arī ievieš jaunu pienākumu valsts amatpersonām iesniegt papildu deklarācijas, kurās ir informācija par to darījumiem virs 20 minimālajām mēnešalgām.

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

Viena no iespējām ir palielināt sodus un atklāšanas riskus korupcijā iesaistītajiem. Vēl viena iespēja ir palielināt priekšrocības neiesaistīties koruptīvos darījumos, piemēram, celt algu līmeni. Tomēr izmaksu un ieguvumu izmaiņas attiecas tikai uz korupcijas sekām, nevis cēloņiem. No vienas puses, ir jāmaina korupcijas pieņemamība, piemēram, izmantojot izglītošanas un izpratnes veidošanas kampaņas. No otras puses, ir jānovērš oficiālie institucionālie trūkumi, kas rada korupciju, tostarp valsts amatpersonām izmaksātās algas, kā arī pārvaldības efektivitāte un kvalitāte. Iestādes būtu jāveido tā, lai neveicinātu valsts ierēdņu tieksmi pēc iedzīvošanās peļņā (proti, bez stingras organizācijas, piešķirot rīcības brīvību un piemērojot nodokļus uzņēmumiem atkarībā no laika) un ar izpildes mehānismiem un procesiem, kas novērš korupcijas iespējas.

Ko Latvija var darīt?

- Palielināt sodus par “sabiedrisku amatu ļaunprātīgu izmantošanu privāta labuma gūšanai”Nodrošināt labākas algas valsts amatpersonām.
- Uzlabot izpildes procesus (piemēram, pārbaudes un revīzijas) veidā, kas novērš korupcijas iespējas (piemēram, vairāk birojā balstītas un rakstiskas, nevis klātienē mutiskas pārbaudes, pie ķermeņa piestiprinātu kameru izmantošana pārbaudes apmeklējumu laikā, kas tiek ieslēgtas un novērst iekļūšanu fiziskajās telpās, izmantojot GPS).

3. Iespēja tikt piekertam un/vai sodītam

3.1. Iespēja tikt piekertam

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz aplokšņu algu novēršanu

Lai novērstu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, dominējošā politiskā pieeja ir mainīt izmaksu un ieguvumu attiecību, ar ko saskaras dalībnieki, palielinot faktiskās un/vai paredzamās izmaksas, kas saistītas ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Pirmais veids, kā to var sasniegt, ir palielināt faktisko un/vai uztverto atklāšanas risku. Tas var sevī ietvert:

- Darba vietu pārbažu efektivitātes uzlabošanu;
- Kopīgas pārbaudes ar citām inspekcijām;
- Paziņotas inspekcijas;
- Darba ņēmēju reģistrāciju pirms pirmās darba dienas;
- Datu saskaņošanu un koplietošanu, lai uzlabotu riska uzņēmumu atklāšanas efektivitāti;
- Datu iegūšanas izmantošanu, lai pārbaudītu riska uzņēmumus;
- Datu iegūšanas koordinēšanu un kopīgošanu dažādos valdības departamentos;
- Sūdzību ziņošanas rīku izmantošanu (piemēram, karsto tālruņa līniju);

- Uzņēmumu sertificēšanu, sertificējot sociālo iemaksu un nodokļu maksājumus;
- Paziņojuma vēstules;
- Obligātās identifikācijas kartes (ID) darbvietā, un
- Piegādes ķēžu atbildību.

Šeit ir izcelti labas prakses piemēri, kas potenciāli ir nododami Latvijai.

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

Sākot ar pārbaudēm darbvietā, ir grūti noteikt nepietiekamu atalgojumu, jo šiem oficiālajiem darbiniekiem ir rakstisks līgums vai darba noteikumi un deklarēta alga, un tikai trešdaļa ES darbinieku, kuri saņem aplokšņu algas, dod priekšroku pilnīgai deklarēšanai, kas nozīmē, ka ziņošana no darbinieku puses par pārkāpumiem ir ierobežota. Turklāt pat tie darbinieki, kuri ir neapmierināti un var vēlēties ziņot, atturēsies no šādas rīcības, baidoties zaudēt darbu. Šī iemesla dēļ, lai atklātu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, ir jāpāriet no pārbaudes darba vietā uz datu iegūšanu un saskaņošanu, izmantojot dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai konstatētu anomālijas/netipiskus rādītājus.

Nepieciešamas datu bāzes, kas var identificēt darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, piemēram, analizējot vidējo izpeļņu uzņēmumos, un to salīdzinot ar vidējām algām attiecīgajā reģionā un/vai nozarē vai pa profesijām, lai identificētu netipiskus uzņēmumus, kas maksā mazāk par vidējo algu reģionā un/vai nozarē, vai konkrētā profesijā.

Griekijā “sarkanie karogi”, ko izmanto, lai identificētu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, ietver uzņēmumus ar šādām pazīmēm:

- ✓ Augsts darbā pieņemšanas un atlaišanas īpatsvars 2-5 dienu periodā attiecībā pret kopējo darbinieku skaitu (> 20%);
- ✓ Augsts darba strīdu īpatsvars attiecībā pret kopējo darbinieku skaitu (> 20%);
- ✓ Augsts darbinieku īpatsvars ar mazāk nekā 20 stundām nedēļā (> 30%);
- ✓ Augsts mainīgu darba līgumu īpatsvars, sākot no pilnas slodzes līdz nepilnai, pēdējā semestra laikā (> 30%);
- ✓ Augsts darbinieku grafika izmaiņu īpatsvars attiecībā pret kopējo darbinieku skaitu (> 20%);
- ✓ Liels darbā pieņemto un atlaisto darbinieku skaits salīdzinājumā ar kopējo darbinieku skaitu pēdējā semestra laikā (> 40%);
- ✓ Augsts ārvalstu darbinieku vai norīkoto darbinieku īpatsvars (> 50%);
- ✓ Augsts darba negadījumu īpatsvars attiecībā pret kopējo darbinieku skaitu (> 10%);

vai arī uzņēmums:

- ✓ Nekad nav ticis pārbaudīts/nav sen ticis pārbaudīts.

Šie sarkanie karogi izmanto datu bāzē pieejamos datus. Tomēr stratēģiski pareizāka pieeja datu bāzes projektēšanai ir jautāt: "Kādi dati ir nepieciešami, lai identificētu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā?" nevis "kas ir manā rīcībā, ko es varētu izmantot?"

Lai to sāktu, dažādi rādītāji, kurus varētu izmantot riska uzņēmumu, kuri, iespējams, ir iesaistīti darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā, identificēšanai ir šādi:

- Vidējā alga uzņēmumā salīdzinājumā ar vidējo algu tajā pašā nozarē;
- Vidējā alga uzņēmumā salīdzinājumā ar vidējo algu reģionā;

- Noteiktas nodarbošanās/profesijas vidējā alga uzņēmumā neatbilst vidējai algai tajā pašā nodarbošanās/profesijā valstī, nozarē un/vai reģionā;
- Liela daļa uzņēmuma darbinieku strādā nepilnu slodzi, salīdzinot ar citiem līdzīgiem uzņēmumiem;
- Darbinieku skaits/kopējā izmaksātā alga neatbilst apgrozījumam;
- Saņemtas sūdzības par nedeklarētu darbu;
- Uzņēmumā iepriekš ir bijuši pārkāpumi saistībā ar nedeklarētu darbu;
- Uzņēmumi, kuros lielāka daļa strādājošo saņem minimālo algu, salīdzinot ar citiem līdzīgiem uzņēmumiem.

Pēc tam ir jāizmanto dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai identificētu anomālijas/netipiskus rādītājus (t.i., “riska” uzņēmumus). Šādi identificējot potenciālos netipisko/anomālos uzņēmumus, kuri, iespējams, nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, varētu nosūtīt mērķtiecīgākas pārbaudes un paziņojumu vēstules.

Beļģijā FPS sociālās apdrošināšanas iestāde, izmantojot datu ieguves rīkus, identificē divreiz vairāk darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā gadījumu, nekā izmantojot nejaušas izlases veida atlasītas revīzijas (skatīt *De Wispelaere and Pacolet, 2017*). Arī Slovēnijas Republikas Fiskālā administrācija atklāj, ka 8 no 10 revīzijām, kas atlasītas, izmantojot datu iegūšanu, inspektors konstatē darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, kas ir daudz biežāk nekā nejauši izvēlētās revīzijās (skatīt *De Wispelaere and Pacolet, 2017*).

Pielietojot datu iegūšanu un riska novērtēšanu, lai uzlabotu pārbaudžu mērķtiecīgumu un efektivitāti, inspektori ir jāapmāca to izmantošanā. Viens labas prakses piemērs šajā sakarā ir Grieķija, kur izmēģinājuma iniciatīvas ietvaros darba inspektori trīs reģionālajās inspekcijās ir apmācīti izmantot ERGANI sistēmu trīs stundu apmācības kursā, kurā inspektori mācās izmantot sistēmu reāllaikā, kamēr viņi veic pārbaudi. Datu iegūšanu un riska novērtēšanu var izmantot ne tikai, lai uzlabotu uzņēmumu atklāšanu, bet arī, lai noteiktu mērķus preventīvām darbībām, piemēram, izpratnes palielināšanas un paziņojumu vēstulēm.

Iegūtie dati jādara pieejami visām izpildiestādēm. 6. tekstlodziņā sniegts Somijas piemērs tam, kā tradicionālās problēmas, kas saistītas ar datu kopīgošanu, ir pārvarētas, izveidojot vienu centrāli, kas nodrošina datu iegūšanas un analīzes pakalpojumus visām valdības ministrijām, kas iesaistītas cīņā ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā.

6. tekstlodziņš: Pelēkās ekonomikas informācijas vienība (GEIU), Somija

Mērķis: Apvienot agrāk sadrumstaloto datu iegūšanas un analīzes funkciju.

Apraksts Pelēkās ekonomikas informācijas vienība (GEIU) tika izveidota 2011. gadā. Tā rada un dalās ar informāciju par nedeklarētu darbu. Izmantojot Atbilstības ziņojumu pakalpojumu, tā nodrošina vienotu piekļuves punktu atļautajām valsts iestādēm informācijas ieguvei par organizācijām un personām organizācijās, kas tiek turētas aizdomās par darba nedeklarēšanu. GEIU atbild par informācijas vākšanu un izplatīšanu par ēnu ekonomiku (proti, vispārīgu ziņojumu, kā arī atbilstības ziņojumu sagatavošanu par organizācijām un personām organizācijās pēc citu valsts iestāžu pieprasījuma). Iestādes, kurām atļauts pieprasīt atbilstības izmeklēšanu, kā arī mērķi, kādiem var sagatavot atbilstības ziņojumu, ir noteikti tiesību aktos. Atbilstības izmeklēšana var būt balstīta arī ziņojumā par vispārējām parādībām.

Pakalpojums ir pilnībā automatizēts ar pilnu tīmekļa saskarni, kas lielākoties nozīmē, ka atbilstības ziņojumi tiek ģenerēti automātiski un piegādāti pieprasījuma iesniedzējas iestādes informācijas sistēmai. GEIU nepiemēro maksu par atbilstības ziņojumu sagatavošanu. Tai ir arī tiesības bez maksas iegūt informāciju, kas tai nepieciešama ziņojumu sagatavošanai. GEIU

pārvalda arī publisku vietni par pelēko ekonomiku un ekonomiskajiem noziegumiem, kas paredzēta valsts aģentūrām, uzņēmumiem un privātpersonām, sniedzot kopainu un aktuālu informāciju par ēnu ekonomikas parādībām. Tajā ir 24 darbinieki.

Izvērtējums: GEIU atbilstības ziņojumu pakalpojuma ietvaros ir sagatavots lielu daudzums atbilstības ziņojumu (kopš tā izveidošanas 2011. gadā - 2 miljoni). GEIU nepieciešama apmēram viena diena, sākot no atbilstības ziņojuma pieprasījuma saņemšanas brīža.

Pašlaik ir 21 iestāde, kurai ir atļauja pieprasīt GEIU izsniegt atbilstības ziņojumus. Pilnībā automatizētā tiešsaistes tīmekļa saskarne, kas ļauj automātiski iesniegt atbilstības ziņojumus pieprasījuma iesniedzējai iestādei, palīdz uzlabot efektivitāti, atstājot šīm iestādēm vairāk laika cīņai ar ēnu ekonomiku.

Publiskās vietnes saturs tiek veidots sadarbībā ar 21 projektā iesaistīto iestādi un ministriju un tiek publicēts trīs valodās, tostarp somu, angļu un zviedru valodā. Tajā sniegta statistikas informācija par ēnu ekonomikas un ekonomiskās noziedzības apkarošanas darbību ietekmi, kā arī informācija uzņēmumiem un iedzīvotājiem par to, kā rīkoties vai pasargāt sevi no šāda kaitējuma.

Avots: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=18511&langId=en>

Datu iegūšanas rezultātā izveidoto riska uzņēmumu sarakstu pēc tam var izmantot, lai nosūtītu gan darba ņēmējiem, gan darba devējiem paziņojuma vēstules, kurās izklāstīti ieguvumi no pilnu sociālās iemaksu veikšanas un sekas, kas iestājas, tiekot pieķertiem to nedarot.

7. tekstlodziņā ir sniegts Igaunijas situācijas pētījums par to, kā nodokļu administrācija ieguva datus, kā rezultātā tika identificēti uzņēmumi, kuriem pēc tam darba devējiem un/vai darbiniekiem tika nosūtītas paziņojuma vēstules, kā rezultātā samazinājās darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā.

7. tekstlodziņš: Darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā samazināšana, izmantojot datu iegūšanu un paziņojuma vēstules, Igaunija

Mērķis: Identificēt “netipiskos” darba devējus un darbiniekus, izmantojot datu iegūšanu, pēc tam nosūtot paziņojumu vēstules, nolūkā samazināt aplokšņu algas un palielinātu nodokļu ieņēmumus.

Apraksts: Igaunijas Nodokļu un muitas pārvalde 2008. gada janvārī ar datu iegūšanas palīdzību identificēja 1000 uzņēmumus ar zemu algu līmeni salīdzinājumā ar vidējo līmeni viņu reģionā un attiecīgajā uzņēmējdarbības nozarē, kas varētu liecināt par aplokšņu algu izmaksu. Pēc tam tika nosūtītas paziņojuma vēstules šiem 1000 uzņēmumiem un 2000 darbiniekiem. Vēstules tika nosūtītas vai nu tikai darbiniekiem, tikai darba devējiem, vai arī gan darba devējiem, gan darbiniekiem vienā uzņēmumā. Šajās paziņojuma vēstulēs informēja darba devējus par viņu darba samaksas līmeņa zemo konkurētspēju salīdzinājumā ar vidējo algu līmeni. Darbinieki tika informēti par riskiem, kas saistīti ar aplokšņu algām, piemēram, sociālo garantiju zaudēšanu. Mērķis bija sniegt darba devējiem iespēju mainīt savu rīcību pirms sodu piemērošanas. Tāpat mērķis bija arī palielināt darba devēju un darba ņēmēju izpratni par aplokšņu algu maksāšanas sekām, lai mainītu darba devēju un darbinieku attieksmi pret darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā.

Izvērtējums: 46% uzņēmumu, kuri saņēma šīs vēstules, koriģēja algu līmeni un palielināja nodokļu maksājumus. Pēc četriem mēnešiem paziņojumu vēstules bija radījušas papildu nodokļu ieņēmumus 10 miljonu kronu (aptuveni 640 000 EUR) apmērā, tostarp 8,8 miljonus kronu (562 000 EUR) no uzņēmumiem nosūtītajiem paziņojumiem un 1,2 miljonus kronu

(76 600 EUR) no atsevišķiem darbiniekiem nosūtītajiem paziņojumiem. Salīdzinot dažādas paziņojumu vēstuļu sūtīšanas metodes, vislielākie panākumi attiecībā uz uzlabotu nodokļu praksi bija tad, kad vēstules saņēma gan darba devējs, gan darbinieki; 56% no šādiem uzņēmumiem uzlaboja nodokļu režīmu. Ņemot vērā to, ka Igaunijas Nodokļu un muitas pārvalde tajā laikā veica 2000 pārbaudes un šo paziņojumu vēstuļu rezultātā tikai nedaudz mazāk par 500 uzņēmumiem uzlaboja nodokļu praksi, tās nodrošina lētu un salīdzinoši efektīvu papildu pasākumu, ko var īstenot, lai samazinātu nepietiekami deklarētu nodarbinātību (Anvelt, 2008; Levit, 2008; Rum, 2008; Tubalkain-Trell, 2008).

8. tekstlodziņā ir sniegts Lietuvas situācijas pētījums par to, kā nodokļu, darba un sociālās apdrošināšanas administrācijas ieguva datus, kā rezultātā tika identificēti uzņēmumi, kuriem pēc tam darba devējiem un/vai darbiniekiem tika nosūtītas paziņojuma vēstules, kā rezultātā samazinājās darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā.

8. tekstlodziņš: “Brīdinājums izvēlēties” un “ķirsīšu vēstules” Lietuvā

Modelis “Brīdinājums izvēlēties”

Valsts nodokļu inspekcija (VNI) sadarbībā ar Valsts darba inspekciju (VDI) un Valsts sociālās apdrošināšanas fonda valdi (VSAFV) vēlējās mazināt riskus, kas saistīti ar visu darbinieku nostrādāto stundu neregistrēšanu un daļas darba algas samaksu aploksnēs. No 2015. līdz 2016. gadam 40 000 riska nodokļu maksātājiem, kuri atlasīti, salīdzinot VDI, VNI un VSAFV datubāzes, tika nosūtītas brīdinājuma vēstules. Uzņēmumi tika informēti, ka viņu darbiniekiem izmaksātās algas ir ievērojami zemākas salīdzinājumā ar citiem uzņēmumiem, kuri darbojas šajā konkrētajā nozarē un/vai reģionā.

Rezultāti

2015. gadā nosūtīto 40 000 vēstuļu rezultātā 2016. gadā vidējā darba samaksa pieauga par 15–17%, salīdzinot ar 2015. gadu, papildu algās tika samaksāti 68 miljonu EUR un tika iekasēti papildu nodokļi 27 miljonu EUR apmērā.

Iniciatīva “ķirsīša vēstules”

2017. gada maijā Sociālās apdrošināšanas iestāde (SODRA) darbiniekiem nosūtīja 138 000 “ķirsīša vēstules”, no kurām 132 000 nonāca pie saņēmēja. Galvenais mērķis bija informēt viņus, ka, būdami darba ņēmēji, pēdējā gada laikā viņi nav uzkrājuši viena gada pensiju iemaksu, jo visticamāk bijuši iesaistīti nedeklarētā vai pilnā apmērā nedeklarētā darbā. Starp “ķirsīšu vēstuļu” saņēmējiem bija 13 000 uzņēmumu un administrāciju vadītāji, 23 000 inženieri, speciālisti un tehniķi, 37 000 kvalificēti darbinieki un 30 000 nekvalificēti darbinieki.

Rezultāti

50 000 darbinieku, kuri saņēma ķirsīšu vēstules, ienākumi pieauga, un viņu alga pārsniedza minimālo mēneša algu. Četru mēnešu laikā SODRA nopelnīja par 17 miljoniem EUR vairāk sociālās apdrošināšanas iemaksās. Vidējā deklarētā alga pieauga par 55%.

Kopumā secinājums ir tāds, ka paziņojuma vēstules ir iedarbīgs rīks, kā rezultātā ievērojami palielinājās jaunu līgumu skaits, darba laiks un/vai algas un līdz ar to palielinājās sociālo iemaksu maksājumi.

Piemēram, Spānijā 81 639 paziņojuma vēstules tika nosūtītas uzņēmumiem, kas identificēti kā uzņēmumi, kas nodarbina darbiniekus pagaidu darbā vai kuriem ir vairāk nekā 30% darbaspēka

ar nepilnu darba slodzi (ne vairāk kā 12 stundas nedēļā). Rezultātā 61 445 uz noteiktu laiku noslēgtie līgumi tika pārveidoti par beztermiņa līgumiem (76,3% no darba ņēmējiem), un no uzņēmumiem, ar kuriem sazinājās par nepilnas slodzes darbiniekiem, 8824 nepilnas slodzes darba ņēmējiem darba laiks tika palielināts (17,5% strādnieku). 9. tekstlodziņā sniegts to izmantojuma izvērtējums Grieķijā.

9. tekstlodziņš: Pierādījumos balstīts novērtējums par paziņojumu vēstuļu izmantošanu Grieķijā nolūkā mainīt darba devēju rīcību

Laika posmā no 2018. gada decembra līdz 2019. gada jūnijam Grieķijas Darba inspekcija četros reģionālajos departamentos veica pierādījumos balstītu novērtējumu par mudinājuma vēstuļu izmantošanas ietekmi. Izmantojot ERGANI datu bāzes riska analīzes rīku, 2 434 uzņēmumiem divās nozarēs (kafejnīcās/restorānos un frizētavās/skaistumkopšanā) bija jāpiemēro vai nu: maiga mudinājuma vēstule; spēcīga mudinājuma vēstule; paziņotas pārbaudes vēstule vai nepieteikta pārbaude.

Rezultāti

Lai novērtētu ietekmi, ERGANI nodarbinātības uzskaites sistēma tika izmantota, lai novērtētu, vai darba devēji, kas saņem katra veida vēstules, ir mainījuši savus datus par pilnas un nepilnas slodzes darbiniekiem, darba laiku un virsstundām.

Analīze parādīja, ka personalizēti, spēcīga mudinājuma e-pasti ir efektīvāki nekā nepersonalizēti maigi mudinājuma e-pasta ziņojumi. Paziņoto pārbaudu vēstuļu rezultātā pilnas slodzes līgumi pirmajā mēnesī pēc vēstules nosūtīšanas pieauga par 30,95%, salīdzinot ar 5,74% kontroles grupā.

Ko Latvija var darīt?

Lai uzlabotu darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā atklāšanu, Latvijā ir jāpāriet no pārbaudes darba vietā uz datu iegūšanu un saskaņošanu, izmantojot dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai konstatētu anomālijas/netipiskus rādītājus. Ir nepieciešama stratēģiski pareizāka pieeja datu bāzes projektēšanai, vaicājot: "Kādi dati ir nepieciešami, lai identificētu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā?" nevis "kas ir manā rīcībā, ko es varētu izmantot?"

Ir arī jānodrošina pilnīga piekļuve datu bāzei visiem inspekcijas dienestiem. Lai gan katra izpildinstitūcija (VDI un VID) darbojas atsevišķi, tās var pieprasīt datus no citām iestādēm (VDI noteikumu 12. panta 4. punkts un VID noteikumu 4. panta 17. punkts nodrošina sadarbību datu kopīgas izmantošanas veidā - VID ģenerāldirektors var pilnvarot VID amatpersonas iegūt informāciju un dalīties ar to). Informācija tiek kopīgota starp VID un VDI, izmantojot FTPS serveri, kur abas iestādes bieži ievieto būtisku informāciju par uzņēmumiem, kuros kāda no iesaistītajām iestādēm ir atklājusi nedeklarētu darbu. Ārējie efektivitātes novērtējumi nav veikti, taču iekšēji VDI sadarbību ar VID un citām iesaistītajām iestādēm vērtē kā diezgan efektīvu.

Līdz šim VDI bijusi ierobežota piekļuve VID datu bāzei, un to varētu uzlabot, izmantojot divpusēju līgumu, lai palīdzētu VDI uzlabot riska novērtējumu, ko pievieno pārbaudāmo uzņēmumu atlasei. Varētu apsvērt, kā risināt problēmas, kas saistītas ar datu kopīgošanu, izveidojot vienu centrāli, kas nodrošina datu iegūšanas un analīzes pakalpojumus visām valdības ministrijām, kas iesaistītas cīņā ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, līdzīgi Pelēkās ekonomikas informācijas vienībai (GEIU) Somijā.

Iespējamie rādītāji, kurus varētu izmantot, lai identificētu riska uzņēmumus (piem. salīdzinot uzņēmumu ar konkrēto nozari), kuri, iespējams, ir iesaistīti darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā, ir šādi:

- Vidējā alga uzņēmumā salīdzinājumā ar vidējo algu tajā pašā nozarē;
- Vidējā alga uzņēmumā salīdzinājumā ar vidējo algu reģionā;
- Noteiktas nodarbošanās/profesijas vidējā alga uzņēmumā neatbilst vidējai algai tajā pašā nodarbošanās/profesijā valstī, nozarē un/vai reģionā;
- Liela daļa uzņēmuma darbinieku strādā nepilnu slodzi, salīdzinot ar citiem līdzīgiem uzņēmumiem;
- Darbinieku skaits/kopējā izmaksātā alga neatbilst apgrozījumam;
- Saņemtas sūdzības par nedeklarētu darbu;
- Uzņēmumā iepriekš ir bijuši pārkāpumi saistībā ar nedeklarētu darbu;
- Uzņēmumi, kuros lielāka daļa strādājošo saņem minimālo algu, salīdzinot ar citiem līdzīgiem uzņēmumiem.

Kad ir identificēti iespējamie netipiskie/anomālie uzņēmumi, kuri iespējams nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, var nosūtīt gan darba ņēmējiem, gan darba devējiem paziņojuma vēstules, kurās izklāstīti ieguvumi no pilnu sociālās iemaksu veikšanas un sekas, kas iestājas, tiekot piekerti to nedarot.

Lai paziņojuma vēstules būtu iedarbīgas:

- jāizmanto personalizētas vēstules un valoda, lai cilvēki saprastu, kāpēc ziņojums vai process viņiem ir aktuāls;
- vēstulēs jāsniedz informācija par citu dalībnieku pozitīvo rīcību (piem., “9 no 10 uzņēmumiem laikus maksā nodokļus”), un vēstulē sniegtas atsauces uz situāciju viņu konkrētajā apvidū ceļ efektivitāti;
- vēstulēs jāuzsver noteikumu neievērošanas riski un ietekme (piemēram, plašāka ietekme uz sabiedriskajiem pakalpojumiem un personiskā ietekme uz saņēmējiem, piemēram, palielināts pārbaužu risks un sekas pieķerot).

3.2. Soda smagums pieķerot: likumdošanas līmenis

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz aplokšņu algu novēršanu

Lai novērstu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, dominējošā politiskā pieeja ir mainīt izmaksu un ieguvumu attiecību, ar ko saskaras dalībnieki, palielinot faktiskās un/vai paredzamās izmaksas, kas saistītas ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Viens no veidiem, kā to var panākt, ir palielināt soda bardzību.

2013. gada 22. janvārī Latvijas Ministru kabinets apstiprināja (prot. Nr. 5 30§) Administratīvo sodu sistēmas attīstības koncepciju. Šīs sistēmas ieviešanai ir pieņemts Administratīvā procesa likums. 2018. gada 25. oktobrī tika pieņemts Administratīvās atbildības likums, kas stājās spēkā 2020. gada 1. janvārī.

Visizplatītākais sankciju veids ir administratīvo vai kriminālsodu piemērošana. Tomēr pastāv arī citi soda veidi, tostarp:

- Sodu izmantošana, lai darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā transformētu pilnā apmērā deklarētā darbā;

- Sodu piemērošana iedzīvotājiem vai uzņēmumiem, kuri pērk preces un pakalpojumus no darba devējiem, kuri nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā;
- Neatbilstības un atbilstības saraksti;
- Izslēdzot uzņēmumus, kuriem noteiktas sankcijas, no dalības konkursos par publiskā iepirkuma līgumiem un subsīdiju saņemšanas, un
- “Publiskas kaunināšanas” saraksti, kas attiecīgi komunicēti sabiedrībai/ citiem uzņēmumiem, t.sk. izmantojot sociālos tīklus u.c. medijus (ārpus VID tīmekļvietes):

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

Lai parādītu, kā sodu sistēmas var tikt veidotas, lai palīdzētu nedeklarētu darbu pārveidot par deklarētu darbu, 10. tekstlodziņā aprakstīts, kā Grieķija ir izstrādājusi naudas sodu sistēmu, kas mudina darba devēju, par kuru konstatēts, ka darba samaksa netiek deklarēta pilnā apmērā, pārklasificēt darba attiecības un pieņemt darba ņēmēju pilnībā deklarētā postenī.

10. tekstlodziņš: Sankciju sistēmu izstrāde, lai darba maksas nedeklarēšanu pilnā apmērā pārveidotu par pilnībā deklarētu nodarbinātību: Grieķijas sniegtā mācība

Vēsturiskā informācija

Pirms jaunās sodu sistēmas ieviešanas 2018. gadā, ja darba inspektors identificēja darba devēju, kas izmanto nedeklarētus darbiniekus, viņš varēja piemērot administratīvo sodu (naudas sodu). Par darbiniekiem, kas vecāki par 25 gadiem, naudas sods bija 10 549,44 EUR (proti, 18 reizes lielāks par minimālo algu), savukārt par darbiniekiem, kas jaunāki par 25 gadiem, naudas sods bija 9 1979,10 EUR (proti, 18 reizes lielāks par minimālo algu personām, kas jaunākas par 25 gadiem) Naudas sodi par darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā bija daudz zemāki, kas, domājams, mudināja darba devējus izmantot darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā nevis nedeklarētu nodarbinātību. Problēma bija arī tā, ka, ja šādus sodus uzliktu maziem uzņēmumiem, kas izdarījuši pārkāpumu, tas varētu izbeigt viņu uzņēmējdarbību. Rezultātā tika pārskatīta sankciju sistēma.

Jaunā sankciju sistēma

Grieķija pārveidoja savu sankciju sistēmu. Darba devējiem naudas sods ir noteikts 10 500 EUR apmērā par katru nedeklarēto darbinieku. Taču darba devējs 10 dienu laikā var pieņemt darbā nedeklarēto darbinieku kā reģistrētu deklarētu darbinieku, lai samazinātu naudas sodu līdz šādām summām:

- 7000 EUR, noalgojot darbinieku uz 3 mēnešiem;
- 5000 EUR, noalgojot darbinieku uz 6 mēnešiem; un
- 3000 EUR, noalgojot darbinieku uz 12 mēnešiem.

Rezultāti

2017. gadā pirms jaunās sankciju sistēmas tikai 32% no atklātajiem nedeklarētajiem darba ņēmējiem darba devēji pieņēma darbā kā deklarētus darbiniekus. No tiem divas trešdaļas tika pieņemti darbā uz pusslodzi un tikai viena trešdaļa uz pilnu slodzi.

Laika posmā no 2018. gada augusta līdz 2019. gada februārim pēc jaunās sankciju sistēmas ieviešanas 45% no atklātajiem nedeklarētajiem darbiniekiem darba devējs pieņēma darbā, un viņi visi strādāja uz pilnu slodzi. No oficiāli darbā pieņemtajiem:

- 91% pieņēma uz 12 mēnešiem;
- 3% uz 6 mēnešiem, un

- 6% uz 3 mēnešiem.

Pārnesamība uz Latviju

Šīs sankciju sistēmas inovatīvais aspekts ir tāds, ka to var izmantot, lai mudinātu darba devējus algotus darbiniekus, kuru darba samaksa nav deklarēta pilnā apmērā, pārformēt par pilnībā deklarētiem, tā vietā, lai vienkārši sodītu darba devējus, kuri nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā. Tas balstītos uz 2016. gada 1. septembra regulējumu, kas ieviests Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksā. Ja darba devējs atzīst, ka ir pieņēmis darbā nedeklarētu darba ņēmēju, viņam pirms lēmuma par naudas soda piemērošanu jāiesniedz pierādījums, ka viņš ir novērsis neatbilstību, un, ja viņš samaksā soda naudu 15 dienu laikā pēc lēmuma pieņemšanas, naudas sods tiek samazināts par 50%. To mēra automātiski, mēnesi pēc inspekcijas pārbaudot datus, lai noteiktu, vai darba attiecības ir likumīgas, kas pēc tam samazina nepieciešamību veikt pēcpārbaudes. 2018. gadā (šī rādītāja bāzes mērīšanas gads) pēc VDI pārbaudēm 69% konstatēto darbinieku bez oficiāla darba līguma vai nu saņēma oficiālu līgumu, vai arī bija oficiāli reģistrēti Valsts ieņēmumu dienestā.

Nākamais solis ir nodrošināt, lai tas attiektos uz darba ņēmējiem, kuru darba samaksa netiek pilnībā deklarēta, un samazināt naudas sodus, ja strādājošie tiek nodarbināti uz pilnu slodzi.

Avots: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=22206&langId=en>

Sankcijas var piemērot arī personām, kuras pērk no tiem, kas nodarbojas ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Piemērs ir **apgrieztās piegādes ķēdes atbildības iniciatīva** Somijā, kur uzņēmumi piegādes ķēdes augšgalā ir atbildīgi par to, lai tālāk piegādes ķēdē strādājošo nodarbinātība būtu pilnībā deklarēta (skatīt 11. tekstlodziņu).

11. tekstlodziņš: Pircēju atbildība par informācijas sniegšanu būvniecības nozarē, Somija

Lai nodrošinātu, ka nodokļu administrācijai un darba inspekcijai ir pilnīgs visu būvlaukumā esošo darbinieku pārskats, pircējs un galvenais darbuzņēmējs ir atbildīgi par visu piegādes ķēdē iesaistīto pušu - pircēja, attīstītāja, galvenais darbuzņēmējs, kā arī apakšuzņēmēju, līgumu un darbinieku informācijas sniegšanu. Viņi ik mēnesi iesniedz ziņojumu nodokļu administrācijai.

Katru mēnesi katram “pircējam” jāsniedz tieši nodokļu administrācijai visu nodokļu uzņēmumu vai cilvēku vārdi, no kuriem pasūtīti būvniecības pakalpojumi. Tas ietver informāciju par līgumiem (tostarp līgumslēdzējas puses, kopējo summu un darbības termiņu) un darījumu datus, kas saistīti ar līgumu (tostarp summu, par kādu izrakstīta rēķina summa pārskata periodā).

Būvniecības projekta vadītājs (galvenais darbuzņēmējs) ir atbildīgs par informācijas savākšanu no apakšuzņēmējiem par personām, kuras strādā būvlaukumā. Katram uzņēmumam, kas darbojas objektā, jāiesniedz informācija projekta vadītājam par saviem darbiniekiem. Ja būvlaukums ir kopīgs, projekta vadītājam ir pienākums iesniegt ziņojumus par visiem tajā strādājošajiem - ieskaitot viņu pašu darbiniekus, citu darbuzņēmēju darbiniekus un visus neatkarīgos, pašnodarbinātos individuālos darbuzņēmējus un nomātos darbiniekus (pagaidu darba aģentūru darbinieki), kuri strādā būvlaukumā.

Gadījumā, ja pircējs vai darbuzņēmējs neizpilda ziņošanas pienākumu, tiek iekasēta maksa par nolaidīgu rīcību. Maksimālais sods ir 15 000 EUR.

Neatbilstības sarakstu izmantošana ir vēl viens veids, kā sodīt personas, kuras nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, un šos sarakstus var izvēlēties publiskot vai nē. Šie neatbilstības saraksti

iepriekš tika dēvēti par “melnajiem sarakstiem”, taču šis termins vairs nav pieņemams tā rasistiskās pieskaņas dēļ. Tos var izmantot izpildiestādes vai sociālie partneri.

Latvijā kopš 2017. gada informācijas atklātības veicināšanā un sabiedrības līdzdalības politikā tiek izmantoti neatbilstību saraksti, nodrošinot iespēju iegūt informāciju par “risku sarakstā” iekļauto uzņēmumu amatpersonām (piem., izvairīšanās no nodokļu nomaksas, korupcija un cita veida iespējamie riski viņu sadarbības partneriem).

Izpildiestādes var arī kā sankciju izmantot neatbilstību sarakstus, vai nu i) liedzot piekļuvi publiskā iepirkuma līgumiem, kas uzņēmumiem var būt galvenais finansējuma avots, ii) mudinot darba devējus neizmantot šos neatbilstīgos uzņēmumus pakalpojumu vai preču iegādei, vai (iii) liegt piekļuvi subsīdijām neatbilstības sarakstos iekļautajiem. Tādējādi uzņēmumiem tiek radīts stimuls ievērot prasības. Ja tie neatbilst noteikumiem, tiem liedz pieeju galvenajiem ienākumu avotiem.

Ja neatbilstību saraksti tiek izmantoti, lai izslēgtu uzņēmumus no konkursa uz publiskā iepirkuma līgumiem utt., tad neatbilstības saraksti ir regulāri jāatjaunina un jāpieņem lēmumi par to, cik ilgi uzņēmums tiks paturēts atbilstības sarakstā pēc pārkāpuma iestāšanās. Tāpat ir nepieciešams lēmums par to, kuri pārkāpumi nozīmē, ka uzņēmums tiks iekļauts neatbilstību sarakstā un kuru pārkāpumu rezultātā tie netiks iekļauti šādā sarakstā.

Arī sociālie partneri un citas ieinteresētās personas var izmantot neatbilstību sarakstus. Piemēram, Čehijā Čehijas un Morāvijas arodbiedrību konfederācija (CMKOS) kopā ar Čehijas Metālstrādnieku federāciju (OS KOVO) ir risinājusi nelegālu pagaidu darba aģentūru (TWA) jautājumu, ieviešot “pseido” TWA neatbilstību sarakstu (“melno sarakstu”). Darba devēji, kas nodarbina pagaidu darbiniekus, šajā sarakstā minētās aģentūras neizmanto.

Alternatīva neatbilstību sarakstam ir “**atbilstības saraksts**” (kas agrāk tika saukts par “balto sarakstu”), un tajā ietilpst uzņēmumi, pret kuriem nesēnā pagātnē nav piemērotas nodokļu, darba vai sociālās apdrošināšanas likumos paredzētās sankcijas.

Latvijā “Padziļinātās sadarbības programma” (t.i., Baltais saraksts) tika uzsākta 2018. gadā. Uzņēmumu “baltā saraksta” ieviešanas ideja ir atzīt tos nodokļu maksātājus, kuri maksā (visticamāk) visus nodokļus. Uzņēmumu saraksts tiek veidots pēc noteiktiem kritērijiem, tostarp, vai nav nodokļu parāda, vai uzņēmumi maksā vismaz vidējo algu nozarē utt. Sarakstā iekļautie uzņēmumi saņem noteiktas priekšrocības, tostarp mazāk auditu, personīgo konsultantu Valsts ieņēmumu dienestā, papildu punktus publiskajos konkursos utt. Rezultāti vēl nav pieejami.

Vēl viena iespēja ir ieviest uzņēmējdarbības sertifikācijas shēmas un nodokļu un sociālo iemaksu maksājumu sertifikāciju, lai izveidotu atbilstīgo uzņēmumu sarakstu, kurā uzņēmumam jābūt iekļautam, lai piedalītos konkursā par publiskā iepirkuma līgumiem. Šādas pieejas piemērs ir Itālijā lauksaimniecības nozarē (skatīt 12. tekstlodziņu).

12. tekstlodziņš: Kvalitatīva lauksaimniecības darba tīkls (*rete del lavoro agricolo di qualità*), Itālija

Mērķi: Cīņā ar nedeklarētu darbu lauksaimniecībā tā mērķi ir:

- Izveidot lauksaimniecības uzņēmumu “atbilstības sarakstu”, pamatojoties uz to atbilstību noteikumiem (tostarp fiskālajiem likumiem, darba tiesībām, sociālās apdrošināšanas noteikumiem);
- Uzlabot uzņēmumu atbilstību darba likumiem, koplīgumiem, sociālās apdrošināšanas un ienākumu noteikumiem;

- Labāk mērķētas pārbaudes nozarē.

Apraksts: Kvalitatīva lauksaimniecības darba tīkls uzņēmumus, kas darbojas lauksaimniecības un zivsaimniecības nozarē un pilda likumā noteiktās saistības, iekļauj atbilstības sarakstā. Iniciatīva tika uzsākta 2016. gada jūnijā (Likums 199/2016). Saskaņā ar likumu firmas, kas “nav notiesātas par darba tiesību un sociālo tiesību aktu pārkāpumiem, par noziegumiem pret valsts pārvaldi, noziegumiem pret sabiedrības drošību, noziegumiem pret tautsaimniecību, rūpniecību un tirdzniecību, noziegumiem pret dzīvnieku labturību, ienākuma nodokli un pievienotās vērtības nodokli [...]” var pievienoties tīklam (<https://www.inps.it/nuovoportaleinps/default.aspx?itemdir=46316>). Pārbaudes galvenokārt veic uzņēmumos, kas nav iekļauti tīklā.

To vada vadības padome “Cabina di Regia”, kuru vada Sociālās apdrošināšanas institūts (INPS), un tajā ietilpst Darba ministrijas, Lauksaimniecības un mežsaimniecības politikas ministrijas, Ekonomikas ministrijas, Darba inspekcijas, Valsts nodokļu aģentūras, Autonomo reģionu un provinču komiteja, Lauksaimniecības konfederācijas, arodbiedrību un citu lauksaimniecības darbinieku organizāciju pārstāvji.

Izvērtējums: Tikai 3 500 no 1,5 miljoniem lauksaimniecības uzņēmumu Itālijā ir reģistrēti (<https://www.inps.it/nuovoportaleinps/default.aspx?itemdir=50213>). Uzskata, ka daļēji tam par iemeslu ir fakts, ka pat nenozīmīgas administratīvās sankcijas (iespējams, samaksātas, jo tas ir lētāk nekā apstrīdēt) ir uzņēmumu izslēgšanas pamats.

Cits piemērs atbilstības saraksta izmantošanai ir Igaunijas Nodokļu un muitas pārvaldes (ETCB) uzturētais [komersantu kopējais nodokļu prakses vērtējums](#). Kopējais nodokļu prakses vērtējums sastāv no pieciem rādītājiem, un tajā tiek ņemta vērā nodokļu parādu esamība, deklarāciju savlaicīga iesniegšana, pašreizējie sodi par nodokļu vai muitas pārkāpumiem, nodokļu procedūras, kas veiktas saistībā ar uzņēmumu, un informācija par valdes locekļiem. Tas ietekmē uzņēmuma pārbaudes veikšanas varbūtību un, ja tas tiek publiskots, tas ļauj uzņēmumiem izlemt, kurus apakšuzņēmējus izmantot.

Visbeidzot kā sankciju var izmantot “publisku kaunināšanu”. Publiskojot uzņēmumus, darbiniekus un/vai pašnodarbinātos, kuriem piemērotas sankcijas par nodarbinātības nedeklarēšanu, nolūks ir sankcijas kaunināšanas formā. Ar kaunināšanu var vienkārši kaunināt pārkāpēju vai arī kaunināt un piedāvāt atkārtotu integrāciju. Coricelli *et al.* (2014) parāda, ka tad, ja krāpšanās tiek publiskota un vainīgais netiek veiksmīgi atkārtoti integrēts, krāpšanās apjoms ievērojami palielinās, salīdzinot to, ja krāpšanās tiek publiskota, bet tai seko reintegrācija.

Šādu sankciju piemērošana nav attiecināma tikai uz valsts pārvaldes iestādēm. Gan arodbiedrības, gan darba devēju federācijas teorētiski var izmantot “publiskas kaunināšanas” sarakstus, piemēram, nozares līmenī. Tāpat arī sabiedriskās grupas var izmantot “publisku kaunināšanu”. Viena šāda sabiedriskā “publiskas kaunināšanas” iniciatīva ir īstenota Boloņā, Itālijā, kur [2017. gada pārvaldes ziņojumā](#) tika identificēts, ka 72,6% darbvieta pilsētas ēdināšanas un viesnīcu nozarē piederēja nedeklarētajai ekonomikai. Atbildot uz to, sabiedriskā organizācija [Padrone di Merda](#) (“sliktie boši”) organizēja protesta akcijas pie 37 uzņēmumu telpām. Šis ir bijis iedarbīgs tiešas darbības veids, kas ir izpelnījies plašu publicitāti un tā rezultātā klienti pārstāja izmantot šos restorānus, kafējnīcas un viesnīcas.

Latvijā 2017. gadā tika izveidota atklātības un sabiedrības līdzdalības veicināšanas politika, sniedzot publiski pieejamu informāciju. Šī pasākuma mērķis ir veicināt informācijas atklātību un sabiedrības līdzdalību, sniedzot publiski pieejamu informāciju par i) tiem darba devējiem, kuri maksā zemas algas - zem vidējās mēneša algu nozarē/valstī vai pat zem minimālās mēneša

darba algas (aploksņu algas risks); ii) tām fiziskām personām un juridiskās personas amatpersonām, kuras ir administratīvi sodītas par darba samaksas noteikumu pārkāpšanu; iii) tiem nodokļu maksātājiem, kuri nodokļu administrācijā nav iesnieguši nodokļu deklarācijas, ja šo deklarāciju iesniegšanas termiņš ir pārsniegts vairāk nekā 15 dienas. Nav pieejami dati par rezultātiem.

Ko Latvija var darīt?

- VDI kā galveno stratēģisko mērķi ir pieņēmusi nedeklarēto darba attiecību transformēšanu par deklarētām darba attiecībām. Naudas sodu sistēmai par nedeklarētu darbu jāatspoguļo šis stratēģiskais mērķis. Pārņemot Grieķijas naudas sodu sistēmu, VDI varētu samazināt naudas sodu, ja darba devējs pilnā mērā nedeklarēto nodarbinātību pārveido par pilnībā deklarētu nodarbinātību, naudas sodu samazinot par laika periodu, kurā darbinieks tiek pieņemts pilnas slodzes deklarētā darbā.
- Ieviest **apgrieztās piegādes ķēdes atbildības iniciatīvu**, kur uzņēmumi piegādes ķēdes augšgalā ir atbildīgi par to, lai tālāk piegādes ķēdē strādājošo nodarbinātība būtu pilnībā deklarēta. Tā var būt brīvprātīga darba devēja iniciatīva attīrīt piegādes ķēdes no darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā. Vai nu darba devējs piegādes ķēdes augšgalā uzņemas atbildību par to, lai tā būtu, vai arī var pieņemt iniciatīvu, kuras pamatā ir kopīga atbildība. To varētu ieviest, atlasot aptuveni desmit lielus Latvijas uzņēmumus saistībā ar valsts iepirkuma līgumu izpildi. Šāda brīvprātīga pieeja ļautu uzņēmumiem ietekmēt turpmāko politikas virzienu šajā jomā, un tā nav tik smagnēja kā juridisks pienākums. Tas varētu ietvert: līgumā balstītu saistību izstrādi noteiktā nozarē (piemēram, būvniecībā) uzņēmējdarbības veikšanai; un lielākie uzņēmumi nosaka noteiktus nosacījumus apakšuzņēmumu līgumiem (līgumslēdzēju pušu skaits, apstiprinājums apakšuzņēmējiem pārkāpumu gadījumā, maksājumu nosacījumu klauzulas, piemēram, atskaitīšana/maksājuma atlikšana līdz pārkāpuma novēršanai).
- Izpildiestādes var arī kā sankciju izmantot neatbilstību sarakstus, vai nu i) liedzot piekļuvi uzņēmumu galvenajam finansējuma avotam (piemēram, publiskā iepirkuma līgumiem), ii) mudinot darba devējus neizmantot šos neatbilstīgos uzņēmumus pakalpojumu vai preču iegādei, vai (iii) liegt piekļuvi subsīdijām neatbilstības sarakstos iekļautajiem. Tādējādi uzņēmumiem tiek radīts stimuls ievērot prasības. Ja tie neatbilst noteikumiem, tiem liedz pieeju galvenajiem ienākumu avotiem. Sociālie partneri un citas ieinteresētās personas var arī izmantot neatbilstības sarakstus, piemēram, darba devējiem vai klientiem neizmantojot sarakstā iekļautos komersantus.
- Atbilstības sarakstus var izmantot arī uzņēmumi, pret kuriem nesēnā pagātnē nav piemērotas nodokļu, darba vai sociālās apdrošināšanas likumu sankcijas, piemēram, Igaunijas Nodokļu un muitas pārvaldes (ETCB) uzturētais komersantu [kopējais nodokļu prakses vērtējums](#). Tos var izmantot, lai noteiktu pārbaudes veikšanas varbūtību un, ja tas tiek publicēts, tas ļauj uzņēmumiem izlemt, kurus apakšuzņēmējus izmantot.
- Izmantot “publisku kaunināšanu”, publicējot tos uzņēmumus un/vai darbiniekus, kuriem ir piemērotas sankcijas par darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā.

3.3. Racionāla izvēle: risks tikt piekertam pret to, kas “faktiski” notiek, kad esi piekerts. Tostarp tiesu efektivitāte/prakse, tiesiskā regulējuma piemērošana, piemēram, aploksņu algu kriminalizēšana. Uzticība un apmierinātība ar valdības sniegtajiem pakalpojumiem

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz aplokšņu algu novēršanu

Svarīgi ir tas, kas notiek patiesībā, kad mēģina piemērot sankcijas tiem, kas identificēti kā iesaistīti darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā. Tāpēc ir ļoti svarīgi noteikt labu praksi sankciju ieviešanas procesā.

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

Sankciju izpildē ir pieci galvenie soļi, kas jāanalizē, lai nodrošinātu labas prakses ievērošanu.

1. solis: Informācijas apmaiņa par pārkāpumu un pārkāpēju

Attiecīgās iestādes, piemēram, darba un nodokļu inspekcijas, sociālās apdrošināšanas/labklājības aģentūras, policija un prokuratūra, kā arī sociālie partneri (ja tas ir atļauts un piemēroti) dalās ar informāciju par lietu (ievērojot likumā noteiktos nosacījumus, tādējādi saglabājot iegūto pierādījumu juridisko spēku). Piemēram, lietas rezultātā var tikt piemēroti administratīvi sodi, ko uzliek darba inspekcijas, nodokļu iestādēm jāatgūst nodokļu maksājumi un sociālās apdrošināšanas struktūrām jāpieprasa neveiktās iemaksas. Katrai iesaistītajai iestādei ir jābūt informācijai, kuru var savākt un kopīgot, kā arī informācijai, kas nepieciešama viņu sadarbības partneriem.

Šāda kopīgošana tiek veikta pēc pārbaudes. Tūlīt pēc tam seko īsa instruktāža (tajā pašā dienā vai neilgi pēc tam), kurā paskaidro, kā rīkoties. Var būt negaidīti konstatējumi vai jautājumi, par kuriem jāinformē citas valsts iestādes, piemēram, veselības un drošības organizācijas. Pārbaudes ziņojums ļauj apmainīties ar informāciju par apstiprinātiem pārkāpumiem un tādiem, par kuriem ir aizdomas, ieskaitot ieteikumus turpmākai rīcībai (brīdinājuma izteikšana vai sankcijas). Iespējamie pārbaudes ziņojuma elementi, kas novest pie sankcijām, ir parādīti 1. tabulā.

1. tabula Iespējamie pārbaudes ziņojuma galvenie elementi

Pārbaudes ziņojums	Pārkāpuma analīze	Ieteicamās darbības
<ul style="list-style-type: none"> • Vispārīga informācija par uzņēmumu (nosaukums, juridiskais statuss, meitasuzņēmumi, adrese, izpilddirektors/vadītājs, kontaktpersona, darbinieku skaits utt.) • Darba apstākļi (minimālās algas un izmaksātās piemaksas, iknedēļas atpūtas periodi un brīvdienas utt.) • Informācija par pārbaudi (pārbaudes veids - standarta, īpaša, pēc pārbaudes, izmeklēšanas; atklātie pārkāpumi) 	<ul style="list-style-type: none"> • Detalizēta informācija par atklāto(-ajiem) pārkāpumu(-iem) - tā/to smagumu un raksturu (darba tiesību pārkāpums, izvairīšanās no sociālās apdrošināšanas iemaksu nomaksas/krāpšana, izvairīšanās no ienākuma nodokļa nomaksas/krāpšana, viltus pašnodarbinātība utt.) • Informācija par pienākumu pildītāja atbilstības vēsturi 	<ul style="list-style-type: none"> • Noteikt atbildīgo iestādi sankcijas izpildei • Ieteikumi korektīvām darbībām un/vai sankcijām, pamatojoties uz izpildes prioritātēm, pastāvošo juridisko pamatu un rezultātu sasniegšanas varbūtību. Sodi un piedziņa var ietvert: <ul style="list-style-type: none"> ○ Sodus (administratīvos, civiltiesiskos un/vai krimināltiesību); ○ Nodokļu/sociālo iemaksu atgūšanu un parādu maksājumus (administratīvos, civiltiesiskos un/vai krimināltiesību); ○ Nesamaksātās atbildības izmaksu; ○ Uzņēmumiem sniegtas administratīvas konsultācijas, brīdinājumus vai rīkojumus utt. • Citu attiecīgo iestāžu, piem. nodokļu un sociālās apdrošināšanas, informēšanu • Tiesību uz aizstāvību un taisnīgas tiesas garantēšanu

Avots: balstīts ILO (Starptautiskā Darba organizācija) (2006) un Eiropas Darba iestādes (2020) informācijā

2. solis: Lēmums par sankcijām un pārsūdzēšanas kārtību

Sankciju veids ir atkarīgs no ekonomikas tiesību aktiem. Lielākā daļa valstu izmanto administratīvos vai kriminālprocesus², sodot par darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā:

- Administratīvās sankcijas visbiežāk attiecas uz naudas sodiem. Bieži (bet ne vienmēr) tās iet roku rokā ar palielinātām/atgūtām nodokļu un sociālās apdrošināšanas iemaksām un algu atmaksu. Tomēr tās var papildināt ar sekundāriem pasākumiem, piemēram, izslēgšanu no dalības publiskā iepirkuma konkursā un darbības licenču atsaukšanu. Turklāt sankcijas var publiskot, lai veicinātu turpmāku noteikumu ievērošanu (“publiska kaunināšana”);
- Kriminālsankcijas parasti attiecas uz cietumsodiem (dažreiz nosacītiem sodiem vai atliktajiem sodiem) vai naudas sodiem krimināltiesību jomā. Tās var piemērot arī paralēli sekundāriem pasākumiem, tādiem kā aktīvu iesaldēšana, konfiskācija, tiesību uz nodarbinātību noteiktā profesijā vai ieņemt noteiktu amatu atņemšana, ar darba tiesībām saistīti sodi vai uzņēmuma slēgšana. Tie parasti ir saistīti ar smagākiem gadījumiem (organizētā noziedzība, lielāks iesaistīto darba ņēmēju skaits kopā ar citiem noziegumiem pret cilvēka pamattiesībām).

2. tabulā sniegti iestāžu apsvērumi, lemjot par sankciju veidu un smagumu, kas piemērojamas atbilstīgi attiecīgajam valsts juridiskajam pamatam.

2. tabula Apsvērumi, lemjot par sankcijām

Apsvērumi	Papildu informācija
Valdības, tiesu iestāžu un/vai izpildiestādes prioritātes	Valdībai, sociālajiem partneriem, ģenerālprokuroriem un izpildiestādēm ir rīcības plāni attiecībā uz darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Šie plāni nosaka sankciju prioritāro secību atkarībā no konstatētā krāpniecības gadījuma smaguma. Plāni parasti paredz arī “nejaušu” pārbaudi (kuru mērķis ir novērst nesodāmības sajūtu) kombinēšanu ar mērķētām pārbaudēm, kuru pamatā ir riska novērtējums.
Plašāka ietekme uz sabiedrību un valsts finansēm	Atkarībā no nodarījuma smaguma inspektoriem ir atļauts īstenot stingrākas darbības un izvēlēties stingrākas sankcijas, ievērojot juridiskajā pamatā noteiktās sankciju minimālās un maksimālās robežvērtības.
Uzņēmuma lielums un saimnieciskie apstākļi	Inspektoriem var būt brīvība pieņemt lēmumus, ja tas paredzēts tiesiskajā regulējumā, attiecībā uz mazajiem uzņēmumiem, jo īpaši attiecībā uz termiņiem nelielu pārkāpumu novēršanai. Ideālā kārtībā inspektori apspriežas ar sociālajiem partneriem.
Sankciju kombinēšana	Riska nozarēs atkārtotiem likumpārkāpējiem vai smagākos gadījumos var apsvērt iespēju apvienot administratīvās un/vai krimināltiesiskās sankcijas (ja to pieļauj juridiskais pamats) ar: <ul style="list-style-type: none">• Darbības licenču anulēšanu;• Izpildītāju un apakšuzņēmēju kopīgas atbildības ieviešanu;• Neatbilstīgu uzņēmumu “publisku kaunināšanu”;• Progresīvo sankciju ieviešanu vai lekcijām uzņēmumiem par darba likuma pareizu piemērošanu (piemēram, soda naudas nomaksas vietā);

² Parasti administratīvās procedūras balstās administratīvajās tiesībās un kriminālprocesos krimināltiesību jomā. Tomēr ir arī formāls (ne vienmēr juridisks) kritērijs abu nošķiršanai: administratīvās procedūras piemēro administratīvā iestāde, kura piemēro sankcijas. Dažos gadījumos šajā administratīvajā procesā tiek piemēroti parasto krimināltiesību vispārējie pamatprincipi. Kriminālprocesa gadījumā sodu piemēro tiesnesis, kas ir kompetents krimināllietās, pēc prokurora ierosinātas apsūdzības.

	<ul style="list-style-type: none"> • Uzņēmumu atbrīvošanu no paaugstinātām sociālajām iemaksām, ja viņi sāk deklarēt darba ņēmējus (piemēram, Beļģijā); • Obligātu personu apliecinošu dokumentu un fotogrāfiju izmantošanu būvlaukumos; un • Procesuāliem uzlabojumiem, lai ātrāk apstrādātu īpašu darbinieku grupu (piemēram, migrantu) reģistrāciju. <p>Katru reizi, kad tiek piemērota sankcija, par pārkāpumu ir skaidri jāinformē, kā arī jāsniedz norādījumi par noteikumu ievērošanas nodrošināšanu turpmāk.</p>
--	---

3. solis: Nodrošināt, ka informācija tiek atzīta par pierādījumu

Ir ļoti svarīgi, lai 1. un 2. solī savāktu informāciju varētu atzīt par pierādījumu, it īpaši, ja lieta tiek nodota tiesai. Dokumentācijai ir skaidri un precīzi jāatspoguļo fakti, tai jābūt pietiekamai un pareizajā formātā. Daži juridiski apsvērumi, kas saistīti ar pierādījumu vākšanu, ir sniegti 3. tabulā.

3. tabula Juridiskie apsvērumi, vācot pierādījumus

Apsvērumi	Papildu informācija
Kādi dokumenti nepieciešami?	<p>Parasti inspektoru pārbaudītie dokumenti ir darba līgumi, personāla reģistri, uzņēmuma iekšējie noteikumi, darba un virsstundu reģistri, algu lapas un darba laika uzskaites žurnāli, sociālās apdrošināšanas iemaksu maksājumi, atļaujas un licences (piemēram, pagaidu darba aģentūras). Turklāt jebkura cita (papīra vai digitāla) informācija var izrādīties noderīga, piemēram, e-pasts, īsziņas, personiskas piezīmes (piemēram, lai pierādītu aplokšņu algu izmaksu).</p> <p>Tiek vākti arī fiskālie dokumenti un komerclīgumi, lai salīdzinātu, piemēram, deklarēto darbaspēku ar piegāžu klientiem apmēru vai identificētu īpašnieku un apakšuzņēmējus, kā arī iespējamās fiktīvas pašnodarbinātības veidus.³</p>
Kādā formātā?	Dokumentu, kas attiecas uz piemērotajām sankcijām, formātam jāatbilst attiecīgās valsts tiesību aktiem.
Kādi citi pierādījumu veidi ir vajadzīgi?	<p>Papildu pierādījumiem vajadzētu noskaidrot lietas faktus: kas, kurš, kad, kur, kā, cik ilgi, kopš kura laika utt.</p> <p>Būtu jāpārbauda arī apstākļi, kas atklāti apmeklējumu uz vietas laikā (piemēram, inspektoru novērojumi, fotoattēli, video, audio, novērošanas ieraksti, inspektoru/liecinieku/darbinieku/vadītāju paraksti, izņemtie fiziskie priekšmeti, oficiāli dokumenti likumīgi pieņemamā formātā). Tie var būt saistīti ar šādiem faktoriem:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Darba attiecību esamība/statuss (hierarhijas elementi, pierādītas darba devēja pilnvaras); • Saimnieciskās darbības apliecinājums, ko inspektori personīgi sagatavojuši, un ne tikai uz papīra; • Pārbaudīta pārkāpuma izdarīšanas vieta un vieta, kur fakts tika konstatēts; un • Laiks un periods, kurā izdarīts pārkāpums.
Vai nepieciešami liecinieki?	Lieciniekus var lūgt sniegt apliecinājumus/liiecības/intervijas - vai nu izpildiestādē (ja tai ir šādas pilnvaras), vai sadarbojoties attiecīgajām tiesībsardzības struktūrām. Intervijas uz vietas ar darba devējiem un darba ņēmējiem apstiprina inspektora atzinumus un sniedz spēcīgāku argumentāciju lietā.

³ ILO (2013a). *Labour inspection and undeclared work in the EU*, ILO, Geneva.

	Agrīnā stadijā jāprecizē iespēja piesaistīt darba devēju un darbiniekus kā lieciniekus.
--	---

4. solis: Skaidra vienošanās par pienākumiem, izmaksām un atgūtajiem līdzekļiem

Funkciju precizēšana

Kad pierādījumi un sankciju veidi ir apstiprināti, skaidra funkciju sadale starp visām iesaistītajām iestādēm ļauj efektīvāk īstenot sankcijas.

Kopīgos pienākumus var precizēt arī “sankciju ziņojumā”. Atkarībā no situācijas var būt noderīgi padomāt par citām attiecīgajām ieinteresētajām personām. Piemēram, sociālie partneri var:

- sniegt atbalstu procesā un turpmākajās darbībās, iesniedzot civiltiesiskus prasījumus darba tiesību pārkāpumu gadījumos;⁴
- uzstāties kā liecinieki tiesā;
- piedāvāt atbalstu attiecībā uz koplīgumiem, kas nodrošina labāku noteikumu ievērošanu;
- brīdināt varas iestādēm par (iespējamo) darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā praksi;
- sniegt atbalstu darbiniekiem inspekciju veikšanas un liecinieku intervēšanas laikā;
- sniegt kontaktus, konsultācijas un loģistikas atbalstu pārrobežu sadarbībā (īpaši jumta organizācijām un ES līmeņa arodbiedrību federācijām).

Izmaksu un atgūto līdzekļu precizēšana

Lemjot par uzdevumiem un pienākumiem, sadarbības partneriem jāprecizē, kā tiks segtas izmaksas. Tās var ietvert dokumentu autentificēšanu vai personāla darba laiku, kas nepieciešams noteikta veida informācijas vai pierādījumu apkopošanai. Turklāt partneriem jāizlemj par procedūrām attiecībā uz to, kas iekasēs soda naudu viņu pilnvaru ietvaros.

5. solis: Sankciju izpildes panākšana

Administratīvais ceļš

Vispirms izpildiestādes informē pārkāpēju par nepieciešamību samaksāt naudas sodu. Ātri, tieši paziņojumi var ļaut nodrošināt tūlītēju noteikumu ievērošanu, ietaupot resursus varas iestādēm. Paziņojuma vēstuļu saturam un formai var būt būtiska ietekme uz sankciju procedūru efektivitāti (skatīt 13. tekstlodziņu).

13. tekstlodziņš: Paziņojuma vēstuļu iespējamais formulējums

Paziņojuma vēstuli var nosūtīt ierakstītā vēstulē vai elektroniski, pārbaudot, vai vēstule tikusi piegādāta. Daudzas izpildiestādes iesaka šādus līdzekļus, lai nodrošinātu sodu tūlītēju samaksu:

- Juridiski atgādinājumi par darba devēja pienākumiem maksāt nodokļus un sociālās apdrošināšanas iemaksas par darbiniekiem;
- Regulatīvā informācija par atbilstību un neatbilstības riskiem;

⁴ Balstīts ILO (2013b). *Labour inspection sanctions: law and practice of national labour inspection systems*, ILO, Geneva.

- Padomi, kā uzlabot noteikumu ievērošanu (piemēram, vienkāršs veids, kā deklarēt darbiniekus);
- Iespējas samaksāt soda naudu pa daļām, un
- Vizītes/audita iespēja pārskatāmā nākotnē vai papildu vizīte neilgi pēc atbilstības nodrošināšanas termiņa.⁵

Labā prakse ir informēt citas attiecīgās izpildiestādes par piemērotajām sankcijām, jo tām var būt jāveic paralēlas darbības.

Krimināltiesiskais ceļš

Nedeklarēta darba gadījumos kriminālsankcijas, piemēram, naudas sodi, cietumsodi, aktīvu iesaldēšana, konfiskācija vai uzņēmumu slēgšana, tiek izmantota retāk. Piemēram, Beļģijā 25% pārkāpumu darba prokurori ierosina kriminālvajāšanu (kriminālprocesu), un 75% gadījumu tiek piemērotas administratīvās sankcijas. Ja atklātie pārkāpumi ir noziedzīga rakstura, darba vai nodokļu izpildiestādes lietu nodod policijai, tieši prokuroram (specializētam vai vispārējam) un/vai tiesai. Pēc tam šīs iestādes kļūst atbildīgas par informēšanu par sankcijām un to izpildi.

Ko Latvija var darīt?

- Izpildiestādes Latvijā var analizēt katru no šiem pieciem sankciju izpildes posmiem, lai identificētu šķēršļus efektīvai un lietderīgai sankciju īstenošanai, un formulēt priekšlikumus identificēto šķēršļu pārvarēšanai:
 - Informācijas apmaiņa par pārkāpumu un pārkāpēju;
 - Lēmums par sankcijām un pārsūdzēšanas kārtību;
 - Nodrošināšana, ka informācija tiek atzīta par pierādījumu;
 - Skaidra vienošanās par pienākumiem, izmaksām un atgūtajiem līdzekļiem, un
 - Sankciju izpildes panākšana.

4. Ietekme uz nodokļu politiku.

Pastāv vispārpieņemts uzskats, ka nodokļu likmju samazināšana ir galvenais veids, kā novērst darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Tomēr divu iemeslu dēļ nepieciešama niansētāka pieeja. No vienas puses, nav pierādījumu, ka nodokļu likmju samazināšana samazina darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Patiesībā situācija ir pretēja. Nedeklarēšanas prakse ir izplatītāka ekonomikās ar zemākām nodokļu likmēm, arī tāpēc, ka šādās valstīs uzticības līmenis valdībai ir zemāks (*Bird and Zolt, 2008; Vanderseypen et al., 2013; Williams, 2013, 2014a,b; Williams and Horodnic, 2017*). Otrkārt, problēma ar vispārēju nodokļu reformu izmantošanu nolūkā novērstu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā ir tāda, ka tām ir plašāka ietekme. Šī iemesla dēļ ir nepieciešami mērķēti pasākumi.

4.1. Nodokļu īpatsvara līmenis zemajām algām, arī salīdzinājumā ar kaimiņvalstīm.

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz aplokšņu algu novēršanu

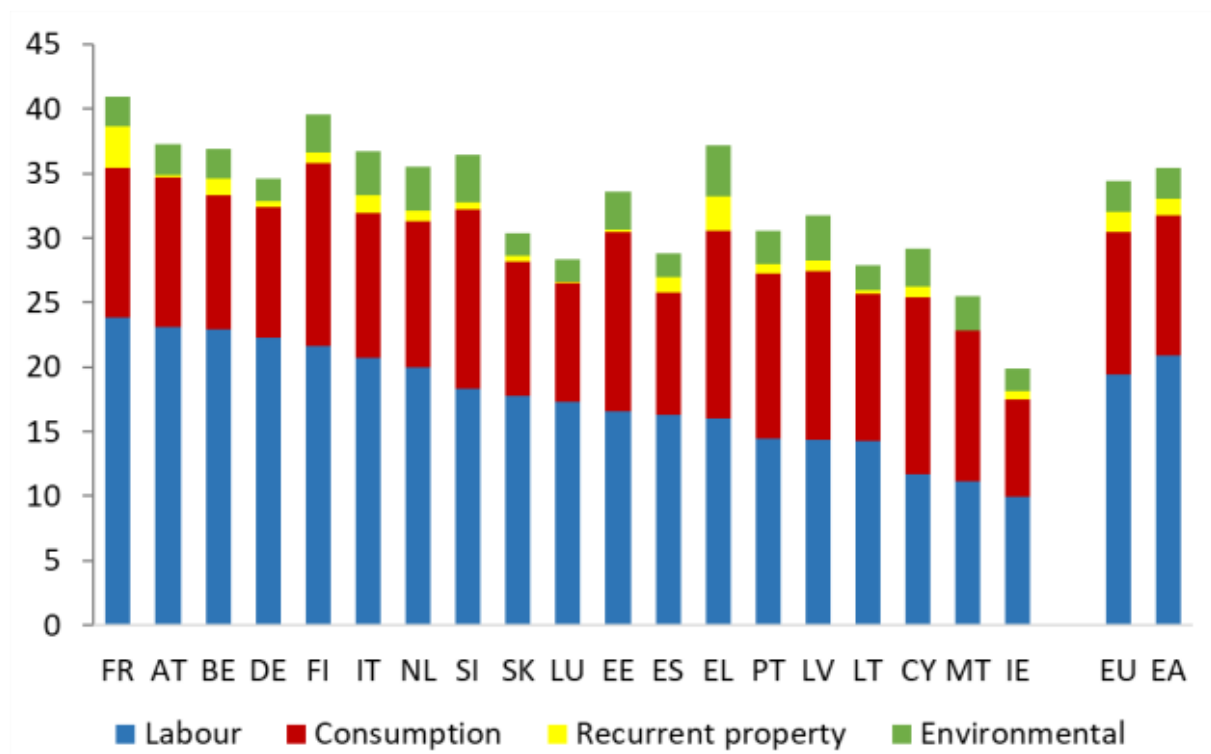
Nodokļu īpatsvars ir starpība starp algām pirms nodokļu nomaksas un pēc nodokļu nomaksas. Nodokļu īpatsvars norāda, cik daudz valdība šķietami saņem no darbaspēka aplikšanas ar nodokļiem. Tā ir iedzīvotāju ienākuma nodokļa un darba ņēmēja plus darba devēja sociālās

⁵ *European Platform tackling undeclared work, (2018). Practitioner toolkit: information tools and approaches to reach out to workers and companies in the fight against undeclared work.* Pieejams vietnē: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/97fa5fc6-4c55-11e9-a8ed-01aa75ed71a1>

apdrošināšanas iemaksu summa kopā ar jebkuru algas nodokli, atskaitot naudas pārvedumus, izteikta procentos no darbaspēka izmaksām. Saskaņā ar šo noteicošo faktoru, ja nodokļu īpatsvars ir augsts zemajām algām, tad pastāv lielāka darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā iespējamība.

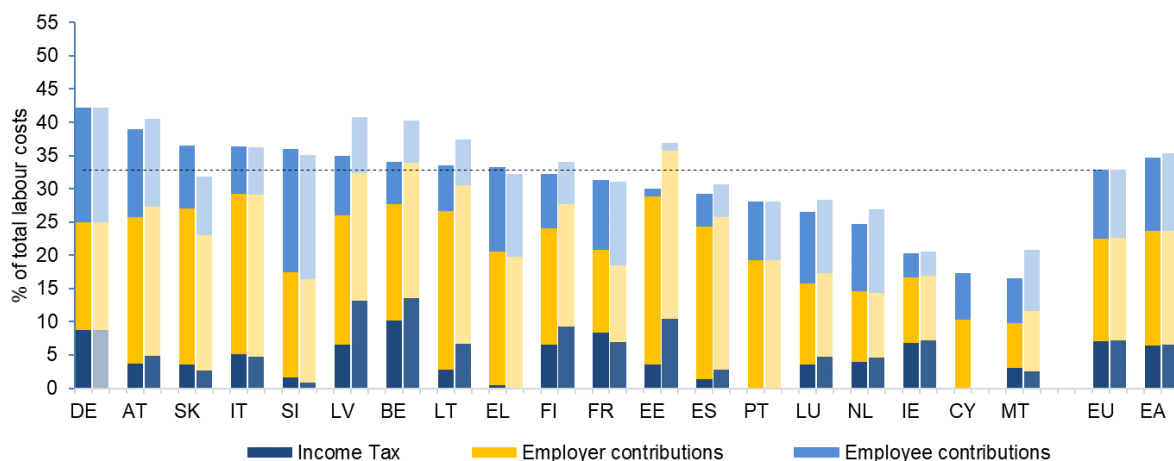
Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

Arguments ir tāds, ka darbaspēka nodokļu īpatsvara samazināšana un pāreja uz patēriņa nodokli (pievienotās vērtības nodoklis) ir veids, kā samazināt darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. 1. attēlā parādīti nodokļu ienākumu avoti Latvijā salīdzinājumā ar citām ES dalībvalstīm 2017. gadā. Tas parāda, ka līdzīga proporcionālā daļa no kopējiem nodokļiem Latvijā, tāpat kā Igaunijā un Lietuvā, tiek iekasēta no darbaspēka. Kā redzams 2. attēlā, 2018. gadā nodokļu īpatsvara samazinājums vidējiem ienākumiem visbūtiskākais bija Igaunijā. Darba ņēmējiem ar zemiem ienākumiem Igaunijā un Latvijā darbaspēka nodokļu samazinājumi bija īpaši lieli, samazinot nodokļu īpatsvaru par vairāk nekā pieciem procentpunktiem.⁶ 2. attēlā redzams lielāks kopējais nodokļu slogs LV salīdzinājumā ar EE un LT, kā arī zemāks ienākuma nodokļa sloga līmenis procentos no darbaspēka izmaksām EE un LT salīdzinājumā ar LV 2015. gadā.

1. attēls. Nodokļi, % no IKP.

⁶ <https://www.consilium.europa.eu/media/42557/eg-thematic-discussion-on-growth-and-jobs-tax-wedge-on-labour.pdf>

2. attēls. Nodokļu slogs vienai personai ar zemu atalgojumu (2018–2015)

Viena no iespējām ir pāreja no darbaspēka nodokļiem uz patēriņa nodokļiem. Tomēr augstāki patēriņa nodokļi bieži vien tiek saistīti ar zemāku nodokļu progresivitāti.⁷ Kaut arī dažreiz tiek ieviestas samazinātas PVN likmes, lai atbalstītu mājsaimniecības ar zemiem ienākumiem, ir konstatēts, ka tās ir slikti mērķēts un dārgs veids šī mērķa sasniegšanai.⁸ Turklāt patēriņa nodokļu pieaugums var paaugstināt cenas un ietekmēt algu pieaugumu, kas vismaz daļēji neitralizē darbaspēka izmaksu samazinājumu nodokļu maiņas rezultātā (dēvē par “otrās kārtas efektu”).⁹

Ņemot vērā to, ka nodokļu īpatsvara samazināšanai zemajām algām nolūkā mazināt darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā ir plašāka ietekme, vairumā valstu parastā pieeja ir pievērsties mērķtiecīgākiem nodokļu politikas pasākumiem, kas tieši vērsti uz darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā (piemēram, nodokļu atlaides to pakalpojumu klientiem, kuros dominē nedeklarēts darbs).

Ko Latvija var darīt?

- Samazināt nodokļu īpatsvaru zemām algām, iespējams, samazinot ienākuma nodokli zemajām algām, ir viena iespēja, taču tai ir plašāka ietekme, ne tikai darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā novēršana.

4.2. Vispārēja (uzņēmēju/sabiedrības) apmierinātība ar nodokļu politiku

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz apkāšņu algu novēršanu

Ja iedzīvotājus un uzņēmējus neapmierina nodokļu politika, noteikumu neievērošanas iespējamība, tostarp dalība darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā, pieaug. Tāpēc ir svarīgi, lai pilsoņi un uzņēmēji uzskatītu, ka pastāv procedūras taisnīgums.

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

⁷ Pestel, N. and Sommer, E. (2015). *Shifting Taxes from Labor to Consumption: More Employment and more Inequality*, ZEW Discussion Paper No. 15-042.

⁸ ESAO (2014, atjaunināts 2018. gadā) "The distributional effects of consumption taxes in OECD countries." (OECD Tax Policy Studies No 22/2015), <http://www.oecd.org/ctp/the-distributional-effects-of-consumption-taxes-in-oecd-countries-9789264224520-en.htm>.

⁹ <https://www.consilium.europa.eu/media/42557/eg-thematic-discussion-on-growth-and-jobs-tax-wedge-on-labour.pdf>

Procedūras taisnīgums attiecas uz to, vai iedzīvotāji un uzņēmēji uzskata, ka pret viņiem izturas taisnīgi salīdzinājumā ar citiem un vai viņu ieguldījums ir vienāds salīdzinājumā ar citu ieguldījumu. Tie, kuri uzskata, ka attieksme pret viņiem ir procesuāli taisnīga, visticamāk uzticas varas iestādēm un ievēro oficiālos noteikumus (*Murphy, 2005*). Nodokļu sistēmas taisnīgums ir viens no vissvarīgākajiem faktoriem, kas nosaka, vai noteikumi tiek ievēroti (*Molero and Pujol, 2012*).

Un otrādi, ja viņi uzskata, ka attieksme nav taisnīga attieksme, noteikumu neievērošana palielinās (*Bird et al., 2006*). Kā secina *Molero and Pujol (2012)*, kur pastāv neapmierinātība absolūtā izteiksmē (piem., šķiet, ka nodokļi ir pārāk augsti vai valsts nauda tiek izšķērdēta) vai arī neapmierinātība relatīvā izteiksmē (piemēram, sajūta, ka citi krāpjas), tā rezultātā rodas noteikumu neievērošana. Patiešām, šīs personas attaisno savu noteikumu neievērošanu ar priekšstatu par citu cilvēku darbībām.

Ja nedeklarēts darbs, tostarp darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā, tiek uzskatīta par plaši izplatītu, tas attaisno pašu neatbilstīgo rīcību. Tam ir nopietnas sekas. Ja valdība norāda, ka darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā ir izplatīta, tādējādi tās rada apstākļus plaša mēroga neapmierinātībai un vēl plašākai līdzdalībai darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā to personu pusēs, kuras citādi tā nebūtu rīkojušās.

Ko Latvija var darīt?

- Valdībai nevajadzētu publiskot informāciju, ka darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā ir izplatīta parādība. To izdarot, iedzīvotāji un uzņēmēji uzskatīs, ka citi krāpjas un arī paši tā darīs. Tāpēc valdībai ir jāuzsver, kā darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā ir neliels izņēmuma gadījums un ka lielākā daļa ievēro likumu.

4.3. Nodokļu sistēmas sarežģītība: atskaišu iesniegšanas un nodokļu nomaksas vienkāršība. Birokrātija.

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz aplokšņu algu novēršanu

Ja nodrošināt noteikumu ievērošanu ir sarežģīti, rodas ne tikai lielāka neapzināta neievērošana, piemēram, likuma sarežģītības dēļ, bet arī lielāka tīša neievērošana dēļ problēmām, kas saistītas ar likuma varas ievērošanu. Atvieglot noteikumu ievērošanas nodrošināšanu, vienkāršojot procedūras (piemēram, vienkāršākas reģistrācijas procedūras; vienkāršotas veidlapas; samazinot dublēšanos) ir veids, kā valdība var samazināt darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā.

Latvijā un piemērs ir 2017. gada Grozījumi likumā par nodokļiem un nodevām, kas paredz VID ieviest vienotu nodokļu kontu, sākot ar 2021. gadu. Birokrātijas mazināšana, nodokļu nomaksas vienkāršums un pārredzamība tiek atzīti par svarīgiem faktoriem, kas var palīdzēt samazināt darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Šīs politikas mērķis ir to izdarīt, paredzot, ka nodokļi un noteikti regulāri maksājumi, kas uzņēmumiem jāmaksā (un kurus pārvalda VID), tiks ieskaitīti vienā kontā.

Cits piemērs Latvijā ir 2017. gadā ieviestais uzlabotais valsts nodevu atmaksas process. Šī politika nosaka, ka pārmaksāto un nepareizi samaksāto valsts nodevu summas tiek atmaksātas bez nodokļu maksātāja pieteikuma. Tas arī palielina nodokļu maksātāju uzticību un sadarbību ar kontrolējošām iestādēm. Nav pieejami dati par rezultātiem.

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

Viens risinājums, īpaši tiem, kas bez nodoma iesaistījušies nedeklarētā nodarbinātībā, ir sniegt labākas konsultācijas un vieglāku piekļuvi informācijai vienkāršā formātā par noteikumu ievērošanas nodrošināšanu (skatīt 5. sadaļu).

Cits risinājums ir noteikumu ievērošanas vienkāršošana. Tas ietver administratīvās sistēmas vienkāršošanu (piemēram, vienkāršākas reģistrācijas procedūras, vienkāršots pašnovērtējums), bet var ietvert arī priekšrocību palielināšanu noteikumu ievērošanas gadījumā (piemēram, piekļuve pircējiem, labvēlīgāki kredīta nosacījumi, tiesiskā aizsardzība).

Noteikumu ievērošanas vienkāršošana ir svarīga, jo sarežģītība ne tikai palielina nepareizas deklarēšanas iespējamību (*Alstadsæter un Jacob, 2013*), bet arī tāpēc, ka tad, kad pilnas administratīvās atbilstības izmaksas ir augstākas, noteikumu ievērošanas līmenis ir pazeminās (*Adams un Webley, 2001; Matthews un Lloyd-Williams, 2001*). Patiešām, pārbaudot 45 ekonomikas, *Richardson (2006)* atklāj, ka **regulatīvā sarežģītība ir vissvarīgākais noteikumu neievērošanu noteicošais faktors**. Kopumā viņa regresijas rezultāti liecina, ka jo zemāks ir regulatīvās sarežģītības līmenis, jo augstāks ir noteikumu ievērošanas līmenis.

Iespēja virzīties uz priekšu ir ieviest regulatīvā ietekmes novērtējuma (RIA) pārbaudes visiem ierosinātajiem oficiālajiem noteikumiem un pat izmantot “darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā regulatīvās ietekmes novērtējuma” testu. Tomēr un kā *Hart et al. (2005)* atklāj, RIA atšķiras šādos aspektos: politikas mērķu precizitātes pakāpe; viņu risku novērtējums; ieinteresēto personu iesaistes izmantošana; nereglamentējošu alternatīvu apsvēršana; ierosināto noteikumu paredzamo izmaksu un ieguvumu aplēses; un sankciju par noteikumu neievērošanu apspriešana.

Procedūru un veidlapu skaita vienkāršošana ir vēl viens veids, kā virzīties uz priekšu. Būtiska ir vienkārša darbinieku reģistrācijas kārtība, kas visiem sniedz pilnīgu informāciju par izmaksātajām algām, kā tas ir ieviests Latvijā.

Lai atvieglotu noteikumu ievērošanas un stimulētu to, uzņēmumiem var piedāvāt palīdzību lietvedībā. Tas var ietvert bezmaksas lietvedības programmatūras nodrošināšanu uzņēmumiem, faktu lapu nodrošināšanu par lietvedību un/vai bezmaksas konsultācijas vai apmācību, piemēram, tālruņa līnijas vai izglītojošus kursus.

Patiešām, *Alm (2011)* pēta ietekmi uz tādu pakalpojumu noteikumu ievērošanas līmeni, kas ļauj nodokļu maksātājiem aprēķināt savas nodokļu saistības. Rezultāti norāda, ka nenoteiktība samazina gan reģistrēšanas līmeni, gan noteikumu ievērošanas pakāpi. Skaidra mācība ir tāda, ka nenoteiktības samazināšana attiecībā uz nodokļu saistībām, sniedzot pakalpojumu, kas uzņēmumiem un darbiniekiem ļauj aprēķināt savas saistības, mazina noteikumu neievērošanu.

Somijā ir pieejami divi kalkulatori, kurus aktīvi izmanto darba ņēmēji un darba devēji - Bruto ienākumu kalkulators un Nodokļu procentu kalkulators. To mērķis ir mudināt nodokļu maksātājus apgūt pareizu nodokļu aprēķināšanas procesu un palielināt viņu izpratni par darba ņēmēju un darba devēju pienākumiem. 2013. gada jūnijā palaistais Bruto ienākumu kalkulators tiek izmantots situācijās, kad darba devējs un darbinieks ir vienojušies par neto algas apmēru, taču viņiem ir nepieciešams pareizo bruto ienākumu aprēķins, lai darbinieks varētu izņemt nodokļu karti un darba devējs varētu pareizi sagatavot savu gada algu deklarāciju. Nodokļu procentu kalkulatoru, kas tika palaists 2002. gada decembrī, var izmantot, lai novērtētu, vai personai ir nepieciešamas izmaiņas ieturētajā nodokļa procentu likmē, ja ir notikušas izmaiņas nodarbinātības statusā vai apstākļos - piemēram, ja persona vairs nav nodarbināta vai nesen sākusī strādāt. Somijas nodokļu administrācija pastāvīgi saņem ieteikumus par uzlabojumiem, tostarp pieprasījumus pievienot papildu funkcijas kalkulatoriem, lai gan pat esošie kalkulatori izsmeljoši nosedz visbiežāk sastopamās situācijas. Skatīt:

- [Nodokļu procentu kalkulators un Bruto ienākumu kalkulators \(Veroprocentilaskuri & Bruttopalkkalaskuri\), Finland](#)

Ko Latvija var darīt?

- Regulatīvā ietekmes novērtējuma (RIA) pārbaudes visiem ierosinātajiem oficiālajiem noteikumiem un “darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā regulatīvās ietekmes novērtējuma” tests.
- Palīdzēt lietvedībā. Tas var ietvert bezmaksas lietvedības programmatūras nodrošināšanu uzņēmumiem, faktu lapu nodrošināšanu par lietvedību un/vai bezmaksas konsultācijas vai apmācību, piemēram, tālruņa līnijas vai izglītojošus kursus.
- nodrošināt pakalpojumu, kas ļauj uzņēmumiem un darba ņēmējiem aprēķināt savas nodokļu un sociālās apdrošināšanas saistības.

4.4. Nodokļu sistēmas sarežģītība: daudzi nodokļu režīmi, kas sniedz “nodokļu optimizācijas” iespējas

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz aplokšņu algu novēršanu

Nodokļu optimizācija ietver tādu juridisko un organizatorisko ietvaru meklēšanu un identificēšanu, kas nodrošina zemāko iespējamo nodokļu līmeni uzņēmumam. Tās var būt likumīgas (t.i., nodokļu apiešana) vai nelikumīgas (t.i., izvairīšanās no nodokļu nomaksas). Ja trūkst pārlicības par ieguvumiem, maksājot pilnus nodokļus, dominē nodokļu optimizācijas prakse. Tāpēc risinājums ir uzlabot nodokļu morāli (skatīt 5. sadaļu).

Vēl viena pieeja ir ieviest nodokļu politiku, kas atvieglo un padara izdevīgāka gan darba devējiem, gan darba ņēmējiem savas nodarbinātības deklarēšanu pilnā apmērā un padara neizdevīgu aplokšņu algu skaidras naudas maksājumu pieņemšanu.

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

Rumānijā pastāvēja uzskats, ka daudzi nepilnas slodzes darbinieki patiesībā ir noslēguši pilnas slodzes līgumus, kuri netiek deklarēti pilnā apmērā. Lai to atrisinātu, Rumānija palielināja šo nepilnas slodzes līgumu izmaksas, lai darba devējiem vairs nebūtu tik izdevīgi deklarēt darbiniekus nepilnā apmērā. 2017. gada jūlija Ārkārtas valdības rīkojums Nr. 4/2017, ar kuru groza Fiskālā kodeksa likumu Nr. 227/2015, noteikts, ka tad, ja ikmēneša bruto ienākumi no nepilnas slodzes nodarbinātības ir zemāki par valstī noteiktās minimālās bruto algas līmeni (kas aprēķināts pilnas slodzes līgumiem), darba devēju maksāto sociālo iemaksu līmenis ir jābūt vienādam ar valstī noteiktās minimālās bruto algas ietvaros maksāto. Neatkarīgi no nostrādāto stundu skaita maksājamo nodokli aprēķina pilna laika līguma līmenī (8 stundas dienā). Tas tika piemērots no 2017. gada augusta.

Īstenojot šo politikas pasākumu Rumānijā, nepilnas slodzes līgumu skaits samazinājās par 119 254 (nepilnas slodzes nodarbinātības samazinājums augustā par 11% salīdzinājumā ar jūliju). Tīkmēr pilnas slodzes līgumi augustā pieauga par 61 053, salīdzinot ar jūliju. Var gadīties, ka nepilna laika līgumu daļa slēpa *de facto* pilnas slodzes darbiniekus, kuri saskaņā ar jauno likumdošanu tika pārslēgti par pilnas slodzes līgumiem. Tomēr kopējais darbinieku skaits, kas līdz augustam katru mēnesi pieauga, augustā, salīdzinot ar jūliju, samazinājās par 58 201. Nav zināms, cik liela daļa šo darbavietu no nepilnā apmērā deklarēta darba kļuva par neregistrētu.

Vēl viena pieeja ir stimulēt elektroniskos maksājumus un atturēt no skaidras naudas maksājumu veikšanas. Ņemot vērā to, ka aplokšņu algas parasti maksā skaidrā naudā, atturot no skaidras

naudas maksājumiem un stimulējot elektroniskos maksājumus, tiek mēģināts samazināt skaidras naudas apjomu, kas pieejams šo aplokšņu algu izmaksai. 14. tekstlodziņā apkopotas tam pieejamās iespējas.

14. tekstlodziņš: Elektronisko norēķinu sistēmu stimulēšana un atturēšana no skaidras naudas maksājumiem

Mērķis: pāriet no skaidras naudas uz elektroniskiem maksājumiem, lai samazinātu skaidras naudas apjomu, kas pieejams aplokšņu algu izmaksai.

Apraksts: pastāv vairākas iespējas:

- Ieviest griestus skaidras naudas darījumiem un līdz ar to skaidru naudas apjomam, kas pieejams aplokšņu algu izmaksai skaidrā naudā;
- Padarīt tirdzniecības vietu (POS) termināļus pieejamus visās nozarēs, piemēram, bāros un taksometros. To ieviešana var samazināt skaidras naudas un līdz ar to naudas, kas pieejama aplokšņu algu izmaksai, izmantojumu;
- Valdībām lielākā mērā pāriet uz elektroniskajiem maksājumiem;
- Apgrūtināt piekļuvi skaidrai naudai. Beznodēvu ATM (bankomātu) esamība nodrošina netraucētu piekļuvi skaidrai naudai un no tās izrietošus skaidras naudas maksājumus tirdzniecības vietā; un
- Stimulēt karšu izmantošanu tirdzniecības vietā. Daudzi ikdienas darījumi, īpaši tie, kuru vērtība nepārsniedz 15 EUR, joprojām tiek veikti skaidrā naudā. Stimuli privātpersonām karšu lietošanai ir pareizā virzība. Piemēram, Argentīna piedāvā 5% PVN atlaidi darījumiem ar debetkartēm un 3% atlaidi pirkumiem ar kredītkartēm.

Izvērtējums: Grieķijā Ekonomisko un rūpniecisko pētījumu fonds (2015) lēš, ka nodokļu ieņēmumi palielinās par 0,24 procentpunktiem par katru maksājumu karšu lietošanas pieauguma procentpunktu (padziļinātu pārskatu skatīt *ILO*, 2016).

Latvijā grozījumi likumā “Par nodokļiem un nodevām” 2016. gadā nosaka skaidras naudas izmantošanas ierobežojumus fiziskām personām - personām, kuras nav iesaistītas uzņēmējdarbībā. Grozījumi precizē, kā atbildīgajām organizācijām jāziņo Valsts ieņēmumu dienestam par aizdomīgiem darījumiem ar skaidru naudu, kā arī nosaka sliekšni fiziskām personām skaidras naudas norēķiniem (7200 EUR).

Vēl viena iespēja ir ļaut tos, kas brīvprātīgi informē valsts varas iestādēs par savu agrāko darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, atbrīvot no soda (vai samazināt to), kas būtu piemērots, ar nosacījumu, ka turpmāk noteikumi tiek ievēroti. Šādai brīvprātīgas informēšanas programmai ir vairākas iespējas:

- Informēšana var būt ar vai bez soda piemērošanas par agrāku noteikumu neievērošanu.
 - Ja tiek piemēroti sodi, soda apmērs var tikt pakāpeniski samazināts par noteiktām summām atkarībā no tā, vai darba devējs piekrīt nodarbināt nepilnā apmērā deklarēto darba ņēmēju, pilnībā deklarējot (uz pilnu slodzi), vismaz uz 3, 6 vai 12 mēnešiem.
- Shēma var būt vispārīga, kā arī tā var būt mērķēta uz:
 - konkrētām nozarēm, piemēram:
 - tūrisma nozari;
 - celtniecības nozari;
 - personiskiem un mājsaimniecības pakalpojumiem, vai

- lauksaimniecību.
- konkrētām iedzīvotāju grupām vai darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā veidiem, piemēram:
 - pilnībā nedeklarētas algas;
 - pilnībā nedeklarēts nostrādātais stundu skaits;
- kā stimulu izešanai no ēnu ekonomikas var piedāvāt vai nepiedāvāt piekļuvi īstermiņa finansiālajam atbalstam COVID-19 pandēmijas apstākļos.
 - Piekļuvei šādam īstermiņa atbalstam var piemērot (vai nepiemērot) nosacījumu, ka uzņēmumam jāpiedāvā brīvprātīgi uzrādītajiem nepilnā apmērā deklarētajiem darbiniekiem pilnas slodzes līgumu vismaz uz x mēnešiem.

15. tekstlodziņā izklāstīta brīvprātīgas informēšanas iniciatīva, kas Kosovā* piedāvāta pašreizējās pandēmijas ietvaros.

15. tekstlodziņš: Brīvprātīgas informēšanas iniciatīva, Kosova*

Mērķis: Darba devējiem, kuri brīvprātīgi informē, ka iepriekš ir nodarbinājuši neregistrētus darbiniekus, tiek nodrošināta piekļuve īstermiņa finansiālajai palīdzībai, kas pieejama 2020. gada koronavīrusa pandēmijas ietvaros, ja viņi nodarbina darbiniekus ar deklarētu līgumu vismaz vienu gadu.

Apraksts: Kosovā valdības starpnozaru grupa izveidoja darbības plānu ar 15 pasākumiem. Šī darbības plāna 14. pasākums nodrošina finansiālu atbalstu 130 EUR mēnesī vienam darbiniekam divus mēnešus pēc kārtas, nodrošinot, ka uzņēmumi noslēdz ar darbiniekiem vismaz viena gada līgumu. Kosovas nodokļu iestāde ir piedāvājusi uzņēmumiem piekļuvi šim īstermiņa atbalstam, ja viņi brīvprātīgi atklāj, ka nodarbina neregistrētus darbiniekus, un pēc tam viņi nodarbina šos darbiniekus ar deklarētiem līgumiem vismaz vienu gadu.

Izvērtējums: 6. maijā finanšu ministrs Besniks Belsemi ziņoja, ka līdz šim ir reģistrēti 10 597 jauni darbinieki, kas ir kopējais oficiālais nodarbinātības pieaugums par 2,6% (*Bami, 2020*). Tas provizoriski norāda uz šīs brīvprātīgās informēšanas programmas iespējamo ietekmi un efektivitāti.

16. tekstlodziņā ir sniegts Kanādas Ieņēmumu dienesta izmantotā videoklipa atšifrējums, lai parādītu, kā par brīvprātīgas informēšanas programmu var veiksmīgāk informēt sabiedrību. To var atkārtot citās valstīs.

16. tekstlodziņš: Video transkripts: Brīvprātīgas informēšanas iniciatīva “Sakārto nodokļu lietas”, Kanāda

Ne vienmēr dzīvē tiek dota otrā iespēja, taču, ja kādreiz esat pieļāvis kļūdu nodokļos vai esat izlaidis informāciju par ienākumiem, aizpildot nodokļu deklarāciju, Kanādas Ieņēmumu aģentūra sniedz jums otru iespēju.

Jūs varat jau tagad sakārtot savus nodokļu jautājumus, izmantojot KIA brīvprātīgās informēšanas programmu

Šī ir jūsu iespēja izstāstīt un izlabot.

To izdarīt ir tik vienkārši, un tas noņems lielu smagumu no jūsu pleciem.

Jums nav vajadzīga citu palīdzību - to varat izdarīt pats.

Ikviens var piedalīties brīvprātīgās informēšanas programmā, taču jums ir jāiesniedz mums pieteikums, pirms uzzināt, ka Kanādas Ieņēmumu aģentūra ir uzsākusi procedūru pret jums.

Kļūdai vai izlaidumam, kuru vēlaties labot, ir jābūt vismaz vienu gadu vecam, tai ir jābūt kļūdai vai izlaidumam, par kuru piemēro sodu, un jums jāiekļauj informāciju par to, ziņojot mums.

Atzīšanās ir vienkāršs veids, kā iegūt sirdsmieru.

Pareizi sniedzot informāciju, jūs varat izvairīties no sodiem un kriminālvajāšanas.

Un dažos gadījumos Kanādas Ieņēmumu aģentūra var samazināt jūsu parāda procentus.

Lielākā daļa kanādiešu nodokļus maksā pilnā apmērā. Tas nozīmē, ka mēs visi izmantojam valsts apmaksātu pakalpojumu un programmu sniegtās priekšrocības, kas uzlabo mūsu dzīves kvalitāti.

Arvien vairāk kanādiešu izvēlas sakārtot savus nodokļu jautājumus. Kāpēc gan ne tu?

Ne katru dienu tiek sniegta otrā iespēja.

Izmantojiet šo brīvprātīgās informēšanas programmas sniegto.

Sakārtojiet savas lietas un gūstiet sirdsmieru.

Vairāk informācijas: www.cra.gc.ca/voluntarydisclosures

Video pieejams vietnē:

<https://www.canada.ca/en/revenue-agency/news/cra-multimedia-library/businesses-video-gallery.html#vdp>

Preventīvie pasākumi var arī atvieglot un stimulēt reģistrētus uzņēmumus pāriet uz likumīgu darbību, piedāvājot atbalstu un konsultācijas tās darbības legalizēšanai. Uzņēmējdarbības konsultācijas un atbalsts, kas nepieciešams, lai palīdzētu uzņēmumiem legalizēt darbību, atšķiras no oficiālajiem jaunuzņēmumiem vai izaugsmes uzņēmumiem sniegtā (*Caianello and Voltura, 2003; Copisarow, 2004; Copisarow and Barbour, 2004; Meldolesi and Ruvolo, 2003; Williams, 2005*). 17. tekstlodziņā ir parādīts nevalstiskās organizācijas sniegto darbības legalizēšanas pakalpojumu piemērs.

17. tekstlodziņš: *Street (UK)* darbības legalizēšanas pakalpojums, Apvienotā Karaliste

Mērķis: Palīdzēt uzņēmumiem pāriet uz legālu darbību, sniedzot darbības legalizēšanas atbalsta pakalpojumu.

Apraksts: *Street (UK)* tika dibināta 2000. gadā, lai piedāvātu aizdevumus, konsultācijas un uzņēmējdarbības atbalstu pašnodarbinātām personām un mikrouzņēmumiem, kas veic pāreju uz legālu darbību (www.street-uk.com). Viņu pieeja ir uzraudzīt klientu progresu 12 jomās:

- pāreja no nepilnas slodzes un pilnu slodzi;
- pārcelšanās no mājām uz uzņēmējdarbības veikšanas telpām;
- pamata lietvedība;
- augstāka līmeņa grāmatvedība;
- civiltiesiskās atbildības un darba devēja atbildības iegāde;
- darbinieku pieņemšana uz PAYE pamata;
- bankas konta izmantošana darījumiem un/vai atsevišķa uzņēmuma bankas konta atvēršana;
- nepieciešamo licenču un atļauju iegūšana uzņēmējdarbības veikšanai (piemēram, veselības un drošības pārbaudes sertifikāti, autovadītāju instruktora licence);

- visu ar darbu nesaistīto ieguvumu izbeigšana;
- pāreja no pamatā skaidras naudas ieņēmumiem uz pamatā rēķinos balstītiem ieņēmumiem;
- oficiālu uzņēmējdarbības nodokļu saistību uzņemšanās; un
- PVN maksātāja reģistrācija.

Street (UK) cenšas nodrošināt, lai jebkurā 12 mēnešu periodā katram klientam tiktu īstenotas vismaz trīs darbības, taču to secība ir pielāgota konkrētajam uzņēmumam.

Izvērtējums: Nav veikts oficiāls izvērtējums.

Ko Latvija var darīt?

- Ja plašākā sabiedrībā trūkst pārliecības par ieguvumiem, maksājot pilnus nodokļus, dominē nodokļu optimizācijas prakse. Tāpēc risinājums ir uzlabot nodokļu morāli (skatīt 5. sadaļu).
- Ieviest nodokļu politiku, kas atvieglo un padara izdevīgāku gan darba devējiem, gan darba ņēmējiem savas nodarbinātības deklarēšanu pilnā apmērā.
- Elektronisko norēķinu sistēmu stimulēšana un atturēšana no skaidras naudas maksājumiem, lai samazinātu skaidras naudas apjomu, kas izmanto aplokšņu algu izmaksai skaidrā naudā (piemēram, skaidras naudas norēķinu griesti, tirdzniecības vietu (POS) termināļu pieejamība visās nozarēs, tikai elektronisko maksājumu izmantošana valdības iestādēs, apgrūtināta piekļuve skaidrai naudai, piemēram, beznodevu ATM, stimuli karšu izmantošanai tirdzniecības vietā)
- Ļaut tos, kas brīvprātīgi informē valsts varas iestādēs par savu agrāko darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, atbrīvot no soda (vai samazināt to), kas būtu piemērots, ar nosacījumu, ka turpmāk noteikumi tiek ievēroti. Šādai brīvprātīgas informēšanas programmai ir vairākas iespējas:
 - Informēšana var būt ar vai bez soda piemērošanas par agrāku noteikumu neievērošanu.
 - Ja tiek piemēroti sodi, soda apmērs var tikt pakāpeniski samazināts par noteiktām summām atkarībā no tā, vai darba devējs piekrīt nodarbināt nepilnā apmērā deklarēto darba ņēmēju, pilnībā deklarējot (uz pilnu slodzi), vismaz uz 3, 6 vai 12 mēnešiem.
 - Shēma var būt vispārīga, kā arī tā var būt mērķēta uz:
 - konkrētām nozarēm, piemēram:
 - tūrisma nozari;
 - celtniecības nozari;
 - personiskiem un mājsaimniecības pakalpojumiem, vai
 - lauksaimniecību.
 - konkrētām iedzīvotāju grupām vai darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā veidiem, piemēram:
 - pilnībā nedeklarētas algas;
 - pilnībā nedeklarēts nostrādātais stundu skaits;
 - kā stimulu izešanai no ēnu ekonomikas var piedāvāt vai nepiedāvāt piekļuvi īstermiņa finansiālajam atbalstam COVID-19 pandēmijas apstākļos.

- Piekļuvei šādam īstermiņa atbalstam var piemērot (vai nepiemērot) nosacījumu, ka uzņēmumam jāpiedāvā brīvprātīgi uzrādītajiem nepilnā apmērā deklarētajiem darbiniekiem pilnas slodzes līgumu vismaz uz x mēnešiem.

5. Konkurence pret izvairīšanos no nodokļu nomaksas, nodokļu morāle

5.1. Izvairīšanās no nodokļu nomaksas (aplokšņu algu maksāšana) kā pašpietiekama parādība: plaši izplatīta darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā kropļo konkurenci, un firmas var pieņemt lēmumu izvairīties no nodokļu nomaksas, lai spētu konkurēt.

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz aplokšņu algu novēršanu

Ja darba ņēmēji un darba devēji uzskata, ka darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā ir plaši izplatīta, uzņēmumi var izvēlēties rīkoties kā pārējie un paši izvairīties no nodokļu nomaksas. Tas izriet no “**horizontālas uzticēšanās**” trūkuma (proti, uzticēšanās, ka citi ievēro oficiālos noteikumus). Ja darba ņēmēji un darba devēji uzskata, ka citi nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, viņi var arī rīkoties līdzīgi. Patiešām, ar nodokļu maksātājiem veiktie laboratoriskie eksperimenti atklāj, ka noteikumu ievērošana ir atkarīga no tā, kā viņi uztver citu nodokļu maksātāju uzvedību (*Narsa et al., 2016; Traxler, 2010*). Ja nodokļu maksātāji uzskata, ka noteikumu ievērošana ir plaši izplatīta, viņi arī, visticamāk, rīkosies atbilstoši noteikumiem (*Alm, 2011*). Savukārt, ja nodokļu maksātāji uzskata, ka noteikumu neievērošana ir izplatīta, arī viņi, visticamāk, neievēros noteikumus (*Hallsworth et al., 2017*). Piemēram, Beļģijas, Francijas un Nīderlandes laboratorijas eksperimentā ar nodokļu maksātājiem tika konstatēts, ka, ja nodokļu maksātājiem tika sniegta informācija, ka noteikumu ievērošanas līmenis ir augsts, viņi paši reaģēja atbilstīgi noteikumiem (*Lefebvre et al., 2015*). Tāpēc dalība ir atkarīga no uztvertās citu uzvedības.

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

Lai novērstu šo horizontālās neuzticības trūkumu par noteikumu ievērošanu no citu personu puses, valsts iestādēm ir jādemonstrē, ka noteikumu ievērošana ir plaši izplatīta. Ja iestādes izplata informāciju, ka pastāv plaša mēroga noteikumu neievērošana, piemēram, publicējot skaitļus par darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā apjomiem, tas samazinās horizontālo uzticēšanos. Ir jāizstrādā ziņojumi darba ņēmējiem un darba devējiem par oficiālo noteikumu ievērošanas augsto līmeni un jārada stāsts par to, kā noteikumu neievērošana ir izņēmums un kopumā zemā līmenī. Tas ir pretējs vēstījums tam, ko dažkārt izvirza valsts iestādes, kuras mēdz publicēt paziņojumus presei par noteikumu neievērošanas augsto līmeni.

Ko Latvija var darīt?

- Valdības vēstījumam attiecībā uz darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā jābūt tādām, ka šāda prakse ir reta un/vai attiecas tikai uz dažām nozarēm/profesijām/uzņēmumiem, taču kopumā oficiālo noteikumu ievērošanas līmenis ir augsts. Vēstījumam jābūt tādām, ka tie, kuri nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, ir izņēmums un ka pastāv liela varbūtība tos atklāt, pateicoties valdības ieguldītajiem resursiem datu iegūšanas jomā (proti, visu redzošais “lielais brālis” VID un VDI).

6.2. Nodokļu morāle: vai krāpšanās ar nodokļiem ir attaisnojama, ja ir tāda iespēja. Darba ņēmēju pusē

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz aplokšņu algu novēršanu

Aptuveni pēdējās desmitgades laikā ir saprasts, ka pat tad, ja ieguvumi no darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā atsver to izmaksas, daudziem tas nav racionāls saimniecisks lēmums nodarboties ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā (*Alm et al., 2010; Kirchler, 2007; Murphy, 2008*). Viņi nav racionāli ekonomikas dalībnieki. Lai izskaidrotu to, kāpēc viņi ievēro likumus un noteikumus, pat ja racionāls saimniecisks lēmums būtu to nedarīt, pastāv viedoklis, ka lēmums par to, vai piedalīties darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā, ir saistīts ar dalībnieku “**vertikālās uzticēšanās**” (valstij) līmeni.

Šis sociālo dalībnieku viedoklis par dalību darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā skaidrots, izmantojot institucionālo teoriju (*Baumol and Blinder, 2008; Denzau and North, 1994; North, 1990*). Skatoties šādi, institūcijas ir spēles noteikumi, kas nosaka cilvēku uzvedību. Visās sabiedrībās ir gan formālās, gan neformālās institūcijas. Formālās institūcijas ir spēles juridiskie noteikumi un izpaužas likumos, kodeksos un noteikumos. Neformālās institūcijas ir nerakstīti spēles noteikumi, un tās izpaužas sabiedrībai kopīgajās normās, vērtībās un uzskatos par pieņemamo (*Helmke and Levitsky, 2004*). Tāpēc darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā notiek ārpus formālajiem noteikumiem, taču atbilst neformālajiem noteikumiem par to, kas ir pieņemami.

Darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā notiek tad, kad iedzīvotāju, darba devēju un darba ņēmēju sociālās normas, vērtības un uzskati par to, kas ir pieņemami, neatbilst formālajiem noteikumiem (*Godfrey, 2015; Webb et al., 2009; Williams et al., 2015, 2017*). Šī nesakritības vai asimetrija tiek skaidrota kā tiešs viņu vertikālās uzticības trūkums (formālajām institūcijām), ko var izmērīt pēc viņu iekšējās motivācijas maksāt nodokļus vai tā, ko nereti dēvē par nodokļu morāli (*Alm and Torgler, 2006, 2011; Torgler and Schneider, 2007; Torgler, 2011*). Zemāka nodokļu morāle (t.i., mazāka vertikāla uzticēšanās valstij) rada lielāku varbūtību nedeklarētām darbībām (*Williams and Horodnic, 2021*). Tādējādi politikas mērķis ir vertikālas uzticēšanās valstij, proti, nodokļu morāles, uzlabošana, lai veicinātu brīvprātīgu formālo spēles noteikumu ievērošanu.

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

Galvenais veids, kā uzlabot darbinieku nodokļu morāli, ir izglītošanas un izpratnes veicināšanas kampaņas. Darbinieku kampaņa varētu būt īpaši vērsta uz 1. un 2. ziņojumā norādītajām darbinieku grupām, kuras, visticamāk, iesaistītās darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā, it īpaši mazajos uzņēmumos un nozarēs, kurās dominē aplokšņu algas. Šī kampaņa varētu būt galvenokārt vērsta uz pilnībā deklarētās nodarbinātības priekšrocībām un aplokšņu algu saņemšanas izmaksām, ņemot vērā zaudētos nākotnes ieguvumus.

Izpratnes veicināšanas kampaņā Lietuvā ar nosaukumu “Ēnai šeit nav vietas” kopā sadarbojās NVO, uzņēmēji un valsts sektors. 2016., 2017. un 2018. gadā piedalījās vairāk nekā 80 pilsētas ar vairāk nekā 1000 dalībniekiem no dažādām organizācijām. Pastkartēs, kas tika izdalītas iedzīvotājiem Lietuvas pilsētu ielās un galvenajos laukumos, ikvienu iedzīvotāju informēja, kā viņi var palīdzēt novērst darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Šīs kampaņas mērķis bija pievērst sabiedrības uzmanību radītajām problēmām un izplatīt vēstījumu, ka “ikviens var izvēlēties pārredzamību” un var sekmēt savu un sabiedrības labklājību, atsakoties no aplokšņu algām.

Plašāk skatoties, ir vajadzīgas arī iniciatīvas darbinieku izglītošanai par nodokļu nomaksas sniegtajām priekšrocībām attiecībā uz sabiedriskajām precēm un pakalpojumiem, ko viņi saņem apmaiņā pret samaksātajiem nodokļiem. Šādas politikas iniciatīvas var būt, sākot no nodokļu un darba tiesību jautājuma ieviešanas skolu pilsoniskās izglītības programmā, līdz vēstuļu nosūtīšanai darbiniekiem kā nodokļu maksātājiem par to, kā tiek tērēti viņu nodokļi, līdz uzrakstiem “Šis pakalpojums ir apmaksāts no jūsu nodokļiem” uz ugunsdzēsēju automašīnām, ceļiem un ātrās palīdzības automašīnām, kā arī slimnīcās, ārstu praksēs un skolās.

Bulgārijā izpratnes par “aploksņu algām” veicināšanas kampaņa (<http://www.zaplatavplik.bg/>) izstrādāja darbiniekiem tiešsaistes lietotnes rīku, ar ko aprēķināt aploksņu algu maksājumu pieņemšanas negatīvās izmaksas. Darbinieki var ievadīt savu aploksņu algu un redzēt, cik daudz viņi zaudē maternitātes, slimības, bezdarbnieka pabalstā un pensijas iemaksās. Tā arī parāda, cik daudz viņi kopumā zaudēs nākamo trīsdesmit gadu laikā.

Ko Latvija var darīt?

- Jāuzsāk izglītojoša un izpratni veicinoša kampaņa par pilnībā deklarētās nodarbinātības priekšrocībām un aploksņu algu saņemšanas izmaksām, ņemot vērā zaudētos nākotnes ieguvumus. Varētu vēlreiz palaist neseno izpratnes veicināšanas kampaņu #Atkrāpies, atkal pievēršoties galvenokārt jauniešiem vecumā no 16 līdz 24 gadiem, kuri uzsāk darba gaitas, galveno uzmanību pievēršot sociālo mediju, tostarp *YouTube* videoklipu un vlogu, *Instagram* un *Facebook*, kā arī e-klases izmantošanai. Starp galvenajiem vēstījumiem atkal būtu jābūt - nepieņemt aploksņu algas, jo aploksņu alga bieži pazūd vai samazinās, un atkal ir jāizmanto *YouTube* vlogeri kā galvenajie jauniešu ietekmētāji, kuri stāstītu par savu negatīvo pieredzi ar aploksņu algām.
- Plašāk skatoties, jāpalaiž kampaņas darbinieku izglītošanai par nodokļu nomaksas sniegtajām priekšrocībām attiecībā uz sabiedriskajām precēm un pakalpojumiem, ko viņi saņem apmaiņā pret samaksājamiem nodokļiem. Nodokļu un darba tiesību jautājumu var ieviest skolu pilsoniskās izglītības programmā, katru gadu var nosūtīt vēstules darbiniekiem par to, kā tiek tērēti viņu nodokļi, izvietot uzrakstus “Šis pakalpojums ir apmaksāts no jūsu nodokļiem” uz ugunsdzēsēju automašīnām, ceļiem un ātrās palīdzības automašīnām, kā arī slimnīcās, ārstu praksēs un skolās.
- Darbiniekiem varētu izstrādāt tiešsaistes lietotnes rīku, ar ko aprēķināt aploksņu algu maksājumu pieņemšanas negatīvās izmaksas. Darbinieki varētu ievadīt savu aploksņu algu un redzēt, cik daudz viņi zaudē maternitātes, slimības, bezdarbnieka pabalstā un pensijas iemaksās. Tā arī parādītu cik daudz viņi kopumā zaudēs nākamo trīsdesmit gadu laikā. Turklāt, lai iekļautu mācīšanos, var organizēt skolēnu konkursu šīs tiešsaistes lietotnes izstrādei, sniedzot datus lietotnes izstrādes konkursa dalībniekiem, pastiprinot mācīšanos viņu vidū. Kā balvu var piedāvāt *iPhone* viedtālruni.
- Varētu organizēt Latvijas Brīvo arodbiedrību savienības (LBAS) skolēnu konkursu SMĀRTS, kas notika 2011. un 2012. gadā, atkārtojumu. Konkursa mērķis bija palielināt skolēnu informētību par darba tiesībām un drošību darbā, un šeit varētu ietvert darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā jautājumu.¹⁰

6.3. Nodokļu morāle: vai krāpšanās ar nodokļiem ir attaisnojama, ja ir tāda iespēja.

Darba devēju pusē

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz aploksņu algu novēršanu

Lai arī darbiniekiem paredzētas kampaņas ir noderīgas, lielākoties darba devēji ir tie, kuri rosina maksāt aploksņu algu. Tādēļ ir nepieciešama rīcība, lai mainītu darba devēju sociālās normas, vērtības un uzskatus par to, kas ir pieņemami, lai tie atbilstu oficiālajiem noteikumiem.

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

¹⁰ Karnīte, R. (2013) Skolēnu konkurss “SMĀRTS”, Latvija. Pieejams saitē: <https://www.eurofound.europa.eu/data/tackling-undeclared-work-in-europe/database/smarts-student-competition-latvia>

Galvenais veids, kā uzlabot darba devēju nodokļu morāli, ir izglītošanas un izpratnes veicināšanas kampaņas par pilnībā deklarēta darba priekšrocībām. Šādai izpratnes veidošanas kampaņai vajadzētu būt vērstai uz mazajiem uzņēmumiem reģionos un/vai nozarēs, kur vairāk ziņo par darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, proti, lauksaimniecības, celtniecības, viesnīcu un restorānu, transporta pārvadājumu, remonta pakalpojumu un mazumtirdzniecības nozarēs.

Brīvprātīgas sadarbības piespiedu noteikumu ievērošanas vietā priekšrocība ir tā, ka tas, iespējams, ir lētāks, efektīvāks un ilgtspējīgāks veids, kā novērst nodokļu, sociālās apdrošināšanas un darba tiesību pārkāpumus saistībā ar nedeklarētu darbu, nekā inspektoru armijas esamība, lai uzraudzītu neatbilstīgu rīcību un stimulu izmantošana, lai efektīvi “uzpirktu” iedzīvotājus strādāt oficiāli.

Kampaņu organizēšanas iemesls ir tas, ka daudzi darba devēji (un darba ņēmēji) pilnībā nesaprot, kāpēc viņi maksā nodokļus un/vai kam valdības izmanto šos nodokļus, kā arī pilnībā neizprot darba likumu un sociālās apdrošināšanas noteikumu ievērošanas pamatojumu. Citiem vārdiem sakot, viņi neredz pilnībā saikni starp saņemtajiem sabiedriskajiem labumiem un pakalpojumiem (piemēram, slimnīcas, skolas, transporta infrastruktūra) un viņu nomaksātajiem nodokļiem.

Lai to panāktu, nepieciešamas divas plašas izglītības nodokļu jautājumos formas. No vienas puses, un, lai novērstu neapzinātu izvairīšanos, darba devēji ir jāizglīto un jāinformē par to, ko no viņiem prasa pašreizējā sistēma. Šim nolūkam ir jāsniedz viegli saprotama informācija par viņu pienākumiem attiecībā uz noteikumiem. Liela daļa pētījumu kritiski vērtē, piemēram, nodokļu sistēmu sarežģītību un problēmas, kuras tas rada augsta noteikumu ievērošanas līmeņa panākšanai (piemēram, *Natrah, 2013*). Būtiska noteikumu neievērošanas daļa ir neapzināta, kas izriet no zināšanu trūkuma, pārpratumiem un neskaidras likumu interpretācijas (*Hasseldine and Li, 1999*). Rezultātā risinājums ir viegli saprotamas informācijas sniegšana *Internal Revenue Service, 2007; Vossler et al., 2011*). Vēl viens risinājums ir vienkāršot noteikumu ievērošanas nodrošināšanu vieglākai izpildei, kā jau tika apspriests 4. sadaļā.

No otras puses, un plašāk runājot, darba devēji ir jāinformē par noteikumu ievērošanas priekšrocībām un vērtību, izglītojot viņus arī par to, kādiem nolūkiem tiek tērēti viņu nodokļi, lai attīstītu viņu iekšējo motivāciju ievērot noteikumus un veicinātu lielāku pašregulāciju. Ja iedzīvotāji ir informēti un apzinās pašreizējos un potenciālos sabiedriskos labumus un pakalpojumus, ko viņi saņem par savu naudu, kā arī par noteikumu ievērošanas priekšrocībām, viņi būs gatavi ievērot šos noteikumus (*Bird et al., 2006; Saeed and al. Shah, 2011*). Viens tiešs veids, kā to izdarīt, kā tas notika Lielbritānijā, ir sniegt informāciju nodokļu maksātājiem par to, kā tiek tērēti viņu nodokļi un cik daudz viņi piedalās katrā valdības darbībā.

Izmantojot informatīvas kampaņas, kas stāstīja darba devējiem par darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā riskiem un izmaksām un pilnīgas deklarēšanas priekšrocībām, galvenais jautājums ir **pārliecināt mērķauditoriju uzskatīt kampaņa attiecas uz viņiem**. Tas ir tāpēc, ka šādi darba devēji (un darbinieki) bieži attaisno savu rīcību veidā, kas liek viņiem uzskatīt, ka šādas kampaņas attiecas uz citiem, nevis viņiem pašiem, un viņi neitralizē savu vainu, piemēram, uzskatot sevi par nenozīmīgiem spēlētājiem, kuriem ir maza ietekme, salīdzinot ar lielajiem spēlētājiem. Ja izpratnes veicināšanas kampaņa ir vērsta uz darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā riskiem un izmaksām, tai jānodrošina, ka vēstījums ir atbilstošs, piemēram, runājot par vidēju noteikumu neievērošanas līmeni, lai cilvēki neuzskatītu savu rīcību par “nenozīmīgu” salīdzinājumā ar citiem.

Patiesi, *Thurman et al. (1984)* uzsver dažādus attaisnojumus, ko darba devēji izmanto, lai neitralizētu savu vainu, kas tādējādi samazina kampaņu efektivitāti, kuras vērstas uz izmaksām un riskiem no darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā:

- **Atbildības noliegums** Darba devēju interpretācija var būt tāda, ka darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā negatīvā ietekme ir citu personu, kas ir būt lielāki spēlētāji, rīcības nevis viņu pašu rīcības rezultāts. Tas nozīmē, ka kampaņām vajadzētu runāt par vidējā darba devēja (mērķa sfērā) noteikumu neievērošanas līmeni un to, kā tas summējas, radot nozīmīgu apjomu;
- **Kaitējuma noliegums.** Darba devējs var noliegt, ka viņu darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā būtu negatīvi ietekmējusi citus, un attaisnot savu noteikumu neievērošanu, apgalvojot, ka, ka viņi deklarētu algas pilnā apmērā, klientiem būtu jāmaksā augstāka cena vai arī viņi nebūtu varējuši atļauties saņemt sniegtos pakalpojumus. Tam var būt nepieciešami piemēri par darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā ietekmi uz sabiedrību (piemēram, lielākas klases skolās, mazāk intensīvās terapijas gultu slimnīcās);
- **Cietušo esamības noliegums.** Piegādātāji var atzīt viņu darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā negatīvo ietekmi, taču uzskatīt, ka cietušie to ir pelnījuši. Šim nolūkam kampaņās vajadzētu atspoguļot cilvēcīgus atsevišķu cietušo stāstus un par sekām, kas viņiem iestājušās, pieņemot aplokšņu algas (piemēram, ierobežojot viņu iespējas saņemt hipotekāro aizdevumu un aizdevumu automašīnas iegādei);
- **Nosodītāju nosodīšana.** Darba devēji var uzstāt, ka likumi, likumdevēji un tiesībsardzības iestādes ir vainojami netaisnīgā sistēmā, un uzskatīt, ka kopienai, kurai viņi pieder, nevajadzētu pakļauties šiem formālajiem noteikumiem, kas savukārt padara darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā par sociāli leģitīmu darbību. Lai to risinātu, ir vajadzīgi, piemēram, stāsti par “progresu”, virzoties uz “taisnīgu” sistēmu, un būtiskiem ieguvumiem, darbojoties pilnīgi oficiāli;
- **Apelēšana pie svarīgākām lojalitātēm** Darba devējs, kurš nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, var pamatot savu rīcību ar kādu alternatīvu lojalitāšu kopumu vai sabiedrisko kārtību, uzskatot, ka tas attaisno viņa/viņas rīcību, piemēram, ka viņi to dara savas ģimenes, nevis sabiedrības labā. To var novērst, parādot, kā arī šīs “svarīgākās lojalitātes”, piemēram, viņu ģimeni, var negatīvi ietekmēt darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā;
- **Indulgences metafora** Darba devējs var uzskatīt, ka viņa rīcība, kaut arī slikta, tomēr neatspoguļo viņu labo un godīgo personību, un uzskatīt šīs darbības par īslaicīgām atkāpēm no citādi labas uzvedības. Tam var būt vajadzīgi piemēri, kā persona ar labu un godīgu būtību, reaģētu, saskaroties ar iespēju nedeklarēt darba samaksu pilnā apmērā;
- **Aizstāvība, aizbildinoties ar nepieciešamību.** Darba devējs var pamatot savu rīcību kā personisku apstākļu iznākumu, piemēram, ka viņi nevar atļauties pilnībā deklarēt algas. Šādā gadījumā var būt jāsniedz, piemēram, informācija šādiem darba devējiem par visām organizācijām, resursiem un/vai procedūrām, kurām viņi var piekļūt, lai viņiem nevajadzētu nodarboties ar nedeklarētu darbu spiestā kārtā.

Izpratnes veicināšanas kampaņām darba devējiem, kuri nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, ir jānodrošina, lai iepriekš minētās iespējas nebūtu pieejamas dalībniekiem, ievērojot minēto kampaņas taktiku.

Ko Latvija var darīt?

- Darba devēji ir jāizglīto un jāinformē par to, ko no viņiem prasa pašreizējā sistēma. Šim nolūkam ir jāsniedz viegli saprotama informācija par viņu pienākumiem attiecībā uz noteikumiem.

- izpratnes veicināšanas kampaņas, kurās darba devēji tiek informēti par ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā saistītajiem riskiem un izmaksām un pilnīgas deklarēšanas sniegtajām priekšrocībām.

6. Jautājumi, kas skar konkrēti nozares un uzņēmuma lielumu: aplokšņu algas noteicošie faktori. Tas ietver administratīvo slogu (dažādos līmeņos), īpašus mehānismus nozares specifikas dēļ aplokšņu algu mazināšanai

Ir svarīgi atzīt, ka politikas instrumenti, kas tiek izmantoti cīņā ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā kopumā, ir tādi paši kā tie, kas paredzēti konkrētām nozarēm un dažāda lieluma uzņēmumiem. Patiešām, Eiropas platforma cīņai pret nedeklarētu darbu definē “uz nozari attiecināmu pieeju” kā:

"pieeju, kurā tiešie un netiešie politikas pasākumi, kas tiek izmantoti nedeklarēta darba apkarošanai, ir īpaši izstrādāti un mērķēti uz vienu nozari, kuras nedeklarētā darba īpatnības atšķiras no citām nozarēm un kuru problēmas un riska faktori prasa īpašu pieeju."

Tāpēc, cīņā ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā konkrētā nozarē vai noteikta lieluma uzņēmumos, atšķiras konkrētajiem pasākumiem piešķirtais svarīgums. Šie politikas instrumenti ir šādi:

Tiešie politikas pasākumi: politikas pasākumi, kas palielina iestāžu pilnvaras, izmantojot vai nu *atturēšanas pieeju* un/vai *stimulus*.

- **Atturēšanas pieeja:** noteikumu ievērošanas panākšana, palielinot uztverto vai faktisko atklāšanas risku (piemēram, efektīvāk veicot kopīgas darba vietas pārbaudes) un/vai palielinot faktiskās vai uztvertās sankcijas.¹¹
- **Stimuli:** šie pasākumi atvieglo dalību deklarētajā nodarbinātībā un apbalvo par to. Izmantotie pasākumi ietver: stimulus pircējiem (piemēram, pakalpojumu vaučerus, mērķētus tiešos nodokļus, mērķētus netiešos nodokļus) un stimulus piegādātājiem (piemēram, plaši piemērotas amnestijas, brīvprātīgu informēšanu un uzņēmējdarbības konsultēšanas un atbalsta pakalpojumus).¹²

Netiešie politikas pasākumi: to mērķis ir salāgot iedzīvotāju un uzņēmumu attieksmi un uzvedību ar likumiem un noteikumiem. To var panākt, vai nu mainot viņu attieksmi un izturēšanos, vai arī izveidojot uzticību formālajām institūcijām.

4. tabulā sniegts pilns pieejamo politikas rīku saraksts, kas pieejams cīņā ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā konkrētās nozarēs.

4. tabula Pilns politikas pasākumu klāsts

Efektīvāku sankciju ieviešana
Sodi un naudas sodi darba devējiem vai uzņēmumiem, lai atturētu no darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā
Sodi, kas transformē darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā oficiāli deklarētā nodarbinātībā
Sodi iedzīvotājiem vai uzņēmumiem, kuri pērk preces vai pakalpojumus no ēnu ekonomikas

¹¹ Eurofound (2013), *op cit.*

¹² Eurofound (2013), *op cit.*

Darba devēju neatbilstības saraksti (“melnie saraksti”)
Izslēgt uzņēmumus, kuriem noteiktas sankcijas, no dalības konkursos par publiskā iepirkuma līgumiem
“Publiskas kaunināšanas” saraksti
Uzlabot atklāšanas risku, tostarp attīstot datu iegūšanu, saskaņošanu un kopīgošanu
Datu iegūšana un saskaņošana
Datu kopīgošana
Risku izvērtēšana (piemēram, kā identificēt riska uzņēmumus)
Darba vietu pārbaūžu efektivitātes uzlabošana
Darbinieku reģistrēšana pirms darba uzsākšanas vai arī pirmajā darba dienā/nedēļā
Darbību saskaņošana starp dažādiem departamentiem (piemēram, kopīgas darbības/darbvietu pārbaudes)
Datu iegūšanas koordinēšana un kopīgošana dažādos valdības departamentos
Sūdzību ziņošanas rīku izmantošana (piemēram, karstā tālruņa līnija)
Uzņēmumu sertificēšana, sertificējot sociālo iemaksu un nodokļu maksājumus
Obligāts ID darbvietā
Piegādes ķēžu atbildība
Pilnveidot pilnībā deklarēta darba vienkāršību un priekšrocības
<i>Stimuli piedāvājuma pusē</i>
Vienkāršot noteikumu ievērošanu (piemēram, vienkāršākas reģistrācijas procedūras; vienkāršot veidlapas; samazināt dublēšanos)
Paziņojuma vēstules
Konsultatīvās pārbaudes
Atbilstīgie (“balte”) saraksti
Plaši piemērotas amnestijas
Brīvprātīgas informēšanas/noregulēšanas shēmas
Konsultācijas par “darbības legalizēšanu” jaunuzņēmumiem
“Darbības legalizēšanas” atbalsta pakalpojumi esošiem uzņēmumiem
Tiešie nodokļu stimuli (piemēram, atbrīvojumi, atskaitījumi)
Mērķēti PVN samazinājumi
Bezmaksas lietvedības uzturēšanas programmatūra uzņēmējiem
Faktu lapas par lietvedības prasībām
Bezmaksas konsultācijas/apmācība attiecībā uz lietvedību
Pakāpeniskas darbības legalizēšanas programmas
Iniciatīvas, kas atvieglo pāreju no bezdarba uz pašnodarbinātību
Iniciatīvas, kas atvieglo pāreju no nodarbinātības uz pašnodarbinātību
Piekļuve bezmaksas mārketingam
<i>Stimuli pieprasījuma pusē</i>
Pakalpojumu vaučeri
Mērķēti tiešo nodokļu stimuli (piemēram, ienākumu nodokļa samazinājums/subsidēšana)
Mērķēti netiešo nodokļu stimuli (piemēram, PVN samazinājums)
Stimuli patērētājiem pieprasīt čekus (piemēram, čeku loterijas)
“Melnās kastes” kases aparāti
Izglītošanas un izpratnes veicināšanas kampaņu īstenošana
Informācijas un konsultāciju struktūras (piemēram, konsultāciju “zvanu centri” izpildes iestāžu ietvaros)
Kampaņas, ar ko informē darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā piegādātājus par nedeklarētā darba riskiem un izmaksām

Kampaņas, ar ko informē darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā piegādātājus par darbības legalizēšanas priekšrocībām (piemēram, viņu informēšana par to, kā tiek iztērēti nodokļi)
Kampaņas, ar ko informē darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā lietotājus par preču un pakalpojumu iegādes no ēnu ekonomikas radītajām problēmām
Kampaņas, ar ko informē darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā lietotājus par deklarētā darba priekšrocībām (piemēram, iedzīvotāju informēšana par sabiedriskajiem labumiem un pakalpojumiem, kurus saņem ar iekasētajiem nodokļiem)
Kampaņas savstarpējās horizontālās uzticības uzlabošanai (piemēram, konkurējošiem uzņēmumiem, citiem pilsoņiem)
Kampaņas vertikālās uzticības valdībai uzlabošanai
Formālo institūciju modernizācija
Sekmēt izpildiestāžu klientu sajūtu, ka pret viņiem izturas cieņpilni, objektīvi un atbildīgi (piemēram, klientam draudzīgāka iniciatīva)
Informācija par izpildiestādes darbu un panākumiem
Informācija nodokļu maksātājiem par to, kā tiek tērēti nodokļi
Darbības, lai risinātu nedeklarēta darba plašākos strukturālos ekonomiskos un sociālos faktorus

Turpmāk ir sniegti paraugprakses piemēri cīņā pret darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā katrā nozarē un ieteikumi, ko var darīt Latvijā.

6.1. Būvniecības nozare

Būvniecības nozare ir viena no tām, kurā darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā ir dominējoša. Papildus tam, ka tiek mērķēti strādāts ar šo nozari, izmantojot izpildiestādēm pieejamos politikas instrumentus (piemēram, datu iegūšana, pārbaudes darba vietā), Latvija ir pieņēmusi vairākus uz šo nozari attiecināmus pasākumus.

Kopš 2018. gada valsts uzņēmumi pieņem standarta būvniecības līgumus. Šajā politikā teikts, ka standarta būvniecības līgumus izmantos divi valsts uzņēmumi - valsts akciju sabiedrība “Valsts Nekustamie īpašumi” un AS «Augstsprieguma tīkls». Standarta būvniecības līgums ir sagatavots, pamatojoties uz Starptautiskās inženieru-konsultantu federācijas (FIDIC - Fédération Internationale Des Ingénieurs-Conseils) izstrādāto Būvdarbu līguma noteikumiem. Standarta līgumi tiek sekmīgi piemēroti būvniecības nozarē (un ne tikai) daudzās valstīs. “Standarta pieejas” nodrošināšanai (t.i. skaidru noteikumu noteikšanai, atstājot mazāk interpretācijas iespēju) jābūt pozitīvai ietekmei uz nedeklarēšanas praksi, jo tā cita starpā samazina koruptīvas rīcības iespējas. Šāda principa piemērošana nestu ieguvumu visās nozarēs (kā tas tiek darīts dažādās valstīs), tomēr tā ieviešana lielos valsts uzņēmumos, kā šajā gadījumā, ir pozitīvs pirmais solis pareizajā virzienā.

Tāpēc 2019. gadā plašāk tika ieviesta standartizētu būvniecības līgumu noteikumu izmantošana būvdarbu valsts līgumos nolūkā mazināt nedeklarētu praksi.

Turklāt ar 2016. gada grozījumiem likumā “Par nodokļiem un nodevām” un ar 2019. gada grozījumiem Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksā būvniecības nozarē tika ieviestas “elektroniskās darba laika uzskaites sistēmas” prasības, lai nodrošinātu labāku kontroli pār faktisko stundu skaitu, kuras nozarē nodarbinātie nostrādā būvlaukumos. Šī pasākuma mērķis ir izveidot kopēju datu bāzi un datu pārsūtīšanu, lai nodrošinātu informācijas plūsmu elektroniskai darba laika uzskaites sistēmai

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

Politikas rīki, kas tiek izmantoti, lai apkarotu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā būvniecības nozarē, kopumā ir tādi paši kā vispārīgi izmantotie. Tomēr, ņemot vērā unikālo situāciju būvniecības nozarē ar apjomīgu apakšuzņēmuma līgumu slēgšanu un grūtībām noteikt, kam ir jāstrādā būvlaukumā, daži pasākumi ir svarīgāki. Lai uzlabotu to personu atklāšanas varbūtību, kas iesaistītas darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā būvlaukumos, deviņas valstis būvniecības nozarē ir ieviesušas **sociālās personas apliecības**. Turpmāk tekstlodziņā izklāstīts Beļģijas piemērs.

18. tekstlodziņš: Sociālās personas apliecības, Beļģija

Sociālo personu apliecību pamatnosacījums ir tas, ka tās apstiprina, vai cilvēkiem ir paredzēts atrasties būvlaukumā. Tādā veidā tās palīdz labāk atklāt darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Daudzi dažādi uzņēmumi nosūta darbiniekus uz būvlaukumu, un viņi ne vienmēr pazīst viens otru, tāpēc personas apliecības palīdz šo problēmu pārvarēt. Tās var izmantot arī citiem mērķiem (piemēram, apmācībai, drošības sertifikātiem, vadītāju apliecību pārbaudei, piekļuvei, klātesamības reģistrēšanai).

Beļģijā personas apliecības tika ieviestas pakāpeniski pēc sociālo partneru iniciatīvas, sākot ar testa fāzi astoņos būvlaukumos 2013. gadā. Šobrīd tās tiek plaši izmantotas (lielos) būvlaukumos, taču tās nav obligātas. Ir paredzēts tās noteikt par obligātām visiem celtniecības nozarē strādājošajiem.

Beļģijas personas apliecības ļauj darbiniekus identificēt gan vizuāli (izmantojot fotoattēlu), gan digitāli (izmantojot elektronisko mikroshēmu un RFID antenu). Tām ir augsta drošības pakāpe pret viltošanu.

Personas apliecību ražošanas process ir pilnībā automatizēts. Dati tiek vākti no sociālās apdrošināšanas tīkla, un apliecības tiek izgatavotas vienā centrālajā punktā (*Constructiv*).

Citas valstis ir pievērsušās būvniecības nozarei, sūtot paziņojumus par iespējamu neatbilstību noteikumiem. Secinājums ir tāds, ka stingrākas paziņojumu vēstules ir efektīvākas nekā neformālākas vēstules. Zemāk redzamajā tekstlodziņā ir parādīts Igaunijā izmantotā stingrā un neformālā paziņojuma vēstules atšķirīgais saturs.

19. tekstlodziņš: Paziņojuma vēstules būvniecības nozarē, Igaunija

Igaunijā aploksņu algas saņem 13% no visiem darbiniekiem un 30% no visiem darbiniekiem aploksņu algu izmaksu uzskata par pieņemamu. Nodokļu zaudējumi no aploksņu algām ir 149 EUR miljoni gadā, tādēļ Igaunijas Nodokļu un muitas pārvaldes (*ETCB*) stratēģiskais mērķis ir līdz 2021. gadam samazināt aploksņu algu īpatsvaru zem 4%.

ETCB izmantoja “mudinājuma” teoriju, lai celtu darba devēju algas nodokļu noteikumu ievērošanu. Būvniecības nozarē darba devējiem tika pievērsta uzmanība, ja deklarētās algas bija zemākas par 70% no nozarē vidējās. Sadarbībā ar Politikas pētījumu centru “Praxis” antropologi intervēja darba devējus, lai izprastu viņu aploksņu algu maksāšanas iemeslus. Laikā no 2018. gada janvāra līdz septembrim iepriekš minētajiem būvniecības uzņēmumiem tika nosūtītas šajos secinājumos balstītas paziņojuma vēstules.

Paziņojuma vēstules trīs mēnešu (jūnija-augusta) novērojumu periodā būtiski palielināja deklarētos algas nodokļus par 12,1% -13%, salīdzinot ar kontroles grupu. E-pastam, kurā izklāstīti iespējamie sodi (stingrā vēstule), bija ievērojami lielāka ietekme nekā uz sadarbību vērstajām (neformālāka vēstule).

Igaunijas būvniecības nozarē izmantotās neformālās un stingrās paziņojuma vēstules saturs [tulkojums no igauņu valodas]

L.cien., [vārds, uzvārds]!

Mūsu mērķis ir nodrošināt, lai Jums un citiem Igaunijas būvniecības nozares uzņēmējiem tirgū būtu vienlīdzīgi konkurences apstākļi. Tādēļ mēs turpmāk pievērsīsim papildu uzmanību nedeklarētiem algu nodokļiem.

Mēs izmantojam jaunus stimulus cīņā ar izvairīšanos no algas nodokļu nomaksas. Turklāt no 10. jūlija mēs sāksim padziļinātu nejauši izvēlētu uzņēmumu auditu. Šie auditi tiks veikti uzņēmumiem, kuru darbinieki pelna mazāk nekā 70% no nozarē vidējā. Mūsu atlasē var tikt iekļauts [saņēmēja uzņēmuma nosaukums]. Tādā gadījumā mēs analizēsi Jūsu nodokļu informāciju un kopā ar Jums konstatēsim, vai šī gada algas ir deklarētas un algas nodokļi ir nomaksāti pilnā apmērā.

E-pasta versija A (neformālāka): Ja ne, tad mēs kopā ar Jums apspriedīsim, vai Jūsu problēmas ir pārejoša vai pastāvīgāka rakstura, un kā mēs varam Jums turpmāk palīdzēt, lai [uzņēmuma nosaukums] nomaksā visus maksājamos nodokļus.

E-pasta versija B (stingrāka): Ja ne, tad Jums: 1) būs jāsamaksā visi nesamaksātie nodokļi; 2) jāmaksā procenti par katru nesamaksāto nodokli; 3) jāsamaksā soda nauda par nodokļiem, ko esat parādā; 4) jāņem vērā, ka Jums var būt ierobežojumi piedalīties valsts pasūtītajos projektos.

Mēs priecājamies, ka pēdējā gada laikā izvairīšanās no algas nodokļu nomaksas Igaunijā ir kļuvusi arvien retāka - 92% no visiem Igaunijas strādājošajiem nopelna algas, par kurām algas nodokļi samaksāti pilnībā.

Katru gadu Igaunija zaudē 100 miljonus EUR nenomaksātos algas nodokļos. Šī summa pielīdzināma neatliekamās medicīniskās palīdzības un ugunsdzēsības dienestu gada budžetiem kopā.

Mēs lūdzam Jūs pārskatīt [uzņēmuma nosaukums] nākamās algas deklarācijas, lai pārlicinātos, ka no jūnija nodokļi tiek nomaksāti pilnā apmērā. Šādi Jūs sekmēsiet godīgu konkurenci, kā arī palīdzēsiet uzturēt kritiski svarīgus pakalpojumus Igaunijā.

Mēs pateicamies, ja esat nomaksājis Jūsu algas nodokļus pilnā apmērā.

Nodokļu un muitas pārvalde

Būvniecības nozarē pastāv arī galvenie izaicinājumi, kas saistīti ar atklāšanas varbūtības palielināšanu, tostarp apakšuzņēmēju identificēšanu piegādes ķēdēs, un to, vai šajās piegādes ķēdēs nepastāv darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā. Zemāk redzamajā lodziņā parādīta solidāras vai individuālas atbildības izmantošana būvniecības piegādes ķēdēs.

20. tekstlodziņš: Beļģijas atbildības sistēma apakšuzņēmēju ķēdē attiecībā uz sociālās apdrošināšanas parādiem un neizmaksātām algām

Beļģijā ir vairāki instrumenti un lietotnes cīņai ar nedeklarētu darbu apakšuzņēmēju ķēdēs. Būvniecības nozarē¹³ izmanto šādus instrumentus.

Būvdarbu deklarācija ir elektroniska visu būvlaukumu, darbuzņēmēju un apakšuzņēmēju deklarācija (mazie darbi, kuru kopējā vērtība ir zem 30 000 EUR, ir atbrīvoti no deklarēšanas pienākuma). Deklarējamā informācija ir šāda:

¹³ Minētos instrumentus izmanto arī apsardzes un gaļas pārstrādes nozarēs.

Būvlaukuma darbības sākuma/beigu termiņš,

Katra darbuzņēmēja un apakšuzņēmēja darbību sākuma/beigu termiņš,

Katra darbuzņēmēja un apakšuzņēmēja identifikācija,

Darbu apraksts.

*Checkin@Work*¹⁴ palīdz apkarot krāpniecību, parādot, kurš atrodas būvlaukumā, kad, kā uzdevumā strādā un kādā statusā (darbinieks vai pašnodarbinātais). Tas ļauj veikt mērķētas pārbaudes. Par visiem darbiem būvlaukumos, kuru kopējā vērtība ir 500 000 EUR vai vairāk, reģistrē šādus datus:

Fiziskas personas identifikācija,

Būvlaukuma adrese,

Statuss, kādā persona veic savas darbības (darbinieks, pašnodarbinātais, projekta vadītājs, darba devējs, koordinators....),

Darba devēja vai personas, pēc kuras pasūtījuma tiek veikts darbs, identificēšana,

Darba deklarācijas identifikācijas numurs,

Reģistrācijas laiks.

Ir pieliktas pūles, lai *Checkin@Work* būtu iespējami pieejama. Datus var ievadīt dažādos veidos, tostarp izmantojot klēpj datoru vai viedtālruni. Runājot par sankcijām/saistībām, ja nedeklarēšana nav klasificējama kā administratīva kļūda, tiek piemērots sods 5% apmērā no darba kopējās vērtības (šie 5% attiecas tikai uz “vienu ķēdes līmeni”, proti, atbildība tiek aprēķināta tikai saskaņā ar līguma starp darbuzņēmēju un apakšuzņēmēju vērtību (vai starp apakšuzņēmēju un 1. līmeņa apakšuzņēmēju), nevis visu būvlaukuma vērtību. Apakšuzņēmēju ar sociālās apdrošināšanas parādiem statuss tiek pārbaudīts pirms katra rēķina apmaksas sociālās apdrošināšanas portāla vietnē (www.socialsecurity.be). Ja viņiem ir sociālās apdrošināšanas parādi, no katra maksājuma tiek atskaitīti 35% un tie tiek pārskaitīti Valsts sociālās apdrošināšanas birojam (NSSO). Beļģijas pieejas priekšrocības ietver, piemēram, iespēju veikt mērķētas pārbaudes, datu bāzu izmantošanu datu iegūšanas projektos, krāpniecisku vai finansiāli dzīvotspējīgu uzņēmumu izslēgšanu no tirgus un darba ņēmēju tiesību aizsardzību. Tomēr pastāv arī daži draudi: piemēram, pastāv risks legalizēt krāpnieciskas struktūras - ir viegli “atņeksēt rūtiņas”, izdarīt atskaitījumus un pēc tam vienkārši vienu krāpniecisku apakšuzņēmēju aizstāt ar citu.

Beļģijas piemērs parāda, kā varas iestādes ir mēģinājušas padarīt savus rīkus un lietotnes darba devējiem pieejamus un lietotājiem draudzīgus.

Dažas valstis, tostarp Beļģija, Spānija un Norvēģija, tagad arī ierobežo apakšuzņēmēju skaitu būvniecības pakalpojumu sniedzēju ķēdē. Citās valstīs, tostarp Bulgārijā, galvenajam darbuzņēmējam ir pienākums glabāt visu uzskaiti gan par saviem darbiniekiem, gan arī par apakšuzņēmējiem. Visā būvniecības nozarē valda vienprātība, ka apakšuzņēmēju skaita ierobežošana līdz 2–3 bija galvenais faktors, lai novērstu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā būvniecības nozares piegādes ķēdēs.

Ko Latvija var darīt?

¹⁴ Animācijas filma par *Checkin@Work* ir pieejama vietnē: <https://www.youtube.com/watch?v=tDITwS4wDQQ>

- Novērtēt sociālo personas apliecību ieviešanas iespējamību būvlaukumos. Pirmkārt, tā varētu būt brīvprātīga, nozares virzīta iniciatīva.
- Izmantot datu iegūšanu, lai identificētu riska būvniecības uzņēmumus un nosūtītu paziņojumu vēstules. Būtu jāveic eksperimenti ar dažāda veida paziņojumu vēstulēm, lai redzētu, kas ir strādā un kas nestrādā, izmantojot pieeju “testē, mācies un pielāgo”.
- Izmantot apgriezto piegādes ķēdes atbildību, padarot piegādes ķēdes augšdaļā esošos atbildīgus par viņu apakšuzņēmējiem.
- Samazināt apakšuzņēmēju skaitu būvniecības pakalpojumu sniegšanas ķēdē līdz 2-3.

6.2. Mazumtirdzniecība

Lai gan daudzus politikas instrumentus, kas apspriesti citur šajā ziņojumā, var izmantot, lai risinātu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā mazumtirdzniecības nozarē, šeit ir uzsvērti divi konkrēti pasākumi.

Sertificētu kases aparātu izmantošana

Darba samaksas nedeklarēšanai pilnā apmērā uzņēmumiem jābūt pieejamai skaidrai naudai, lai izmaksātu naudu aplokšņu algās. Sertificēti kases aparāti ne tikai samazina apgrozījuma nedeklarēšanas apjomus, bet arī samazina skaidras naudas apjomu, kas uzņēmumiem pieejams aplokšņu algu izmaksai.

Daudzās ES dalībvalstīs tiek ieviesti sertificēti kases aparāti. Piemēram, kopš 2010. gada Zviedrijā uzņēmumiem, kas pārdod preces un pakalpojumus pret samaksu skaidrā naudā, jābūt sertificētam kases aparātam. Sertificēts kases aparāts sastāv no divām daļām: kases ar ražotāja deklarāciju un īpašas vadības ierīces, melnās kastes, kas savienota ar kases aparātu. Melnā kaste nolasa kases aparāta veiktās reģistrācijas. Tikai Zviedrijas Nodokļu aģentūrai ir piekļuve melnās kastes datiem. Zviedrijā maksu pa kases aparātiem, kopā apmēram 15 000 SEK (1785 EUR), sedz uzņēmumi. Neatbilstīgiem uzņēmumiem Zviedrijas Nodokļu aģentūra piemēro sodu 10 000 SEK (1190 EUR). Ja uzņēmums gada laikā atkārtoti pārkāpj likumus, tiek iekasēta maksa 20 000 SEK (23 800 EUR) apmērā. Skaidras naudas maksājumos ietilpst arī maksājums ar debetkarti (bankas karti), un tirgotājam ir obligāti jāizsniedz klientam čeks. Nodokļu aģentūra veic nepieteiktas “slepenas” vizītes, lai noskaidrotu, vai visi darījumi tiek veikti, izmantojot kases reģistru, un vai tiek izsniegti čeki. Ja netiek izsniegti čeki vai reģistrēti darījumi, tirgotājam var piemērot naudas sodu un pilnīgu auditu.

2010. gadā Polijā Finanšu ministrija ieviesa līdzīgu shēmu, nosakot elektroniskos fiskālos kases aparātus par obligātiem dažādām profesijām, tostarp ārstiem, juristiem, nodokļu konsultantiem, ārstiem, kuri vada privātprakses, apbedīšanas birojiem un tulkotājiem. Pirms tam viņiem tika atļauts neregistrēt katru pārdošanas gadījumu un tā vietā atļauts maksāt ienākuma nodokli vienreizēja maksājuma veidā. Lēmums reģistrēt un ziņot par katru veikto pārdošanu, izmantojot sertificētu kases aparātu, izbeidza domstarpības par nevienlīdzīgo attieksmi pret šīm grupām. Neskatoties uz to, šīs grupas turpina izvairīties no pārdošanas reģistrēšanas. Piemēram, ārstiem kases aparāti ir jāizmanto tikai oficiālajā darba laikā, kaut arī pacientu vizītes arī var notikt pēc darba laika, viņi var neregistrēt mājas vizītes kasēs, apgalvot, ka kases aparāts nestrādā vai vienoties par cenu ar pacientu, piedāvājot zemāku maksu bez “papīriem” (*Williams and Renooy, 2013*). Šis pasākums ir pārnesams gan uz nozarēm, gan uz valstīm, par ko liecina fakts, ka taksometros var būt nepieciešams taksometra skaitītājs, lai reģistrētu braukšanas maksu un izdrukātu čekus.

Ieteikums	Sertificētu kases aparātu ieviešana visās mazumtirdzniecības vietās
Mērķis	Pārveidot darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā par pilnībā deklarētu nodarbinātību, samazinot naudas līdzekļus, kas mazumtirdzniecības nozares darba devējiem ir pieejami, lai darbiniekiem izmaksātu aplokšņu algas
Īstenošana	<p>Sertificētie kases aparāti ir savienoti ar finanšu iestādes centrālo informācijas sistēmu, izmantojot internetu, tāpēc apstrādātie rēķini tiek pārbaudīti un saglabāti reāllaikā, ļaujot izsekot un efektīvi kontrolēt rēķinus un palīdzot samazināt neregistrēto darījumu skaitu.</p> <p>Finanšu administrācijā iesniegtajā rēķina informācijā ir informācija par tās personas nodokļu maksātāja numuru, kura faktiski izrakstīja rēķinu. Tādā veidā Finanšu administrācija var salīdzināt datus par faktisko darba laiku un darba laiku, kas deklarēts sociālās apdrošināšanas iemaksu veikšanai. Tas efektīvi novērš neregistrētas nodarbinātības rašanos un darba ņēmēju deklarēšanu uz nepilnu slodzi gadījumos, kad viņi ir pilnas slodzes darbinieki.</p> <p>Var veikt eksperimentālu pētījumu, ieviešot šādu sistēmu noteiktā ģeogrāfiskā reģionā vai mazumtirdzniecības nozares nozarē, kur dominē darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā (piemēram, restorānos).</p>
Atbildīgās iestādes	Valsts Ieņēmumu dienests
Rezultāti	<ul style="list-style-type: none"> • Sniedz pasākumu noteikumu ievērošanas nodrošināšanai mazumtirdzniecībā.
Panākumu rādītāji	<ul style="list-style-type: none"> • Neregistrētu transakciju skaita samazināšana • Paziņotā apgrozījuma līmeņa paaugstināšanās mazumtirdzniecības uzņēmumos • Palielināti nodokļu ieņēmumi

Čeku loterija

Daudzās valstīs, lai veicinātu darījumu veikšanu, izmantojot sertificētu kases aparātu, ir ieviestas iniciatīvas, lai mudinātu klientus pieprasīt čekus.

Čeku loterijas ideja ir samazināt nedeklarētus darījumus, ierobežojot neregistrētu apmaiņu izsniedzot vairāk čeku darījumos starp uzņēmumiem un patērētājiem. Patērētājiem ir stimulēti lūgt čeku, jo tas darbojas kā bezmaksas biļete dalībai loterijās, īpašniekam, kurš to pieprasījis, sniedzot iespēju laimēt loterijas balvu. Tādējādi ilgtermiņā šī pasākuma mērķis ir mudināt patērētājus pieradināt pieprasīt fiskālos čekus. Pieņēmums ir tāds, ka pēc kāda laika iedzīvotājiem izstrādāsies šis ieradums (piemēram, padarot čeku pieprasīšanu par sociāli pieņemamu un vēlamu vai palielinot izpratni par nedeklarētu darījumu apkarošanas priekšrocībām), un tāpēc viņi turpinās pieprasīt fiskālos čekus arī bez papildu naudas stimuliem.

Rumānijā 2015. gada sākumā Valsts Fiskālās administrācijas aģentūra (ANAF) atvērta bezmaksas tālrūna numuru, pa kuru klienti var ziņot par gadījumiem, kad nav saņēmuši čeku par pirkumu. Skatīt 21. tekstlodziņu.

21. tekstlodziņš: Čeku loterija, Rumānija

Mērķis: mudināt pircējus pieprasīt čekus, lai (“melnās kastes”) kases aparāti reģistrētu visus darījumus.

Praksts: Rumānijā 2015. gada sākumā Valsts Fiskālās administrācijas aģentūra (ANAF) atvēra bezmaksas tālruņa numuru, pa kuru klienti var ziņot par gadījumiem, kad nav saņēmuši čeku par pirkumu. Čeku loterijas pasākums papildina šo pasākumu, mudinot patērētājus pieprasīt čekus.

Izvērtējums: ANAF paziņojumā presei (2015. gada septembris) atklāj deklarētā PVN pieaugumu par 5,85% 2015. gada kumulatīvajos septiņos mēnešos, salīdzinot ar to pašu periodu 2014. gadā pirms loterijas uzsākšanas. Turklāt: “Sākot ar čeku loteriju, kases aparātu papīra ruļļu patēriņš ir pieaudzis par 80%. Tātad tiek izdrukāts gandrīz divas reizes vairāk čeku” (*MasterCard* Rumānijas direktora *Cosmin Vladimirescu* paziņojums presei, citēts *Mediafax*, 2015. gada oktobris).

Turklāt Horvātijā paralēli sertificētu kases aparātu ieviešanai Horvātijas Nodokļu administrācija sadarbībā ar Horvātijas Loto uzsāka valsts mēroga konkursu (skatīt 22. tekstlodziņu).

22. tekstlodziņš: “Vai varu, lūdzu, saņemt čeku?”, Horvātija

Mērķis: mudināt pircējus pieprasīt čekus, lai fiskālās kases aparāti reģistrētu visus darījumus.

Praksts: Horvātijas Nodokļu administrācija (Finanšu ministrija) izsludināja balvu konkursu “Vai es varu, lūdzu, saņemt čeku?” (no 2015. gada 1. augusta līdz 2. oktobrim). Konkursa mērķis bija mudināt ārvalstu klientus lūgt izsniegt čekus. Konkrēti, tas piedāvāja ārzemniekiem iespēju laimēt apmaksātu vasaras atvaļinājumu divām personām 2016. gadā. Lai to izdarītu, viņiem nodokļu administrācijā bija jāiesniedz 20 čeki par Horvātijā veiktiem pirkumiem.

Šī loterijai līdzīgā iniciatīva ir uzvedības modeļos balstīta, ar domu, ka indivīdi pārvērtēs mazo iespējamību papildīšanās. Turklāt, informējot par balvu konkursu, Horvātijas Nodokļu administrācija paļāvās uz uzvedības ietekmēšanas veidiem, piemēram, informācijas pasniegšanu (“Katrs čeks, kuru jūs paņemat, ir garantija organizētākam sabiedrībai un drošākai nākotnei”) un sociālajām normām (proti, “piezvaniet mums uz mūsu bezmaksas tālruņa numuru un ziņojiet par fiskālo subjektu, kurš neievēro noteikumus, pretstatā lielākajai daļai pārējo”).

Avots: “Vai varu, lūdzu, saņemt čeku?”, Horvātijas Nodokļu administrācija. [Tiešsaiste]. Pieejams vietnē: <http://www.poreznauprava.hr/en/Documents/LetakEng20150804.pdf>. [Aplūkots: 2018. gada 15. decembrī].

Čeku loterijas likums Latvijā stājās spēkā no 2019. gada 1. jūlija. Būtu lietderīgi izvērtēt čeku loterijas ieviešanas ietekmi uz ēnu ekonomikas mazināšanos.

Visbeidzot, datu iegūšanu var veikt, lai mazumtirdzniecības vietās identificētu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, kā aprakstīts 3.1. sadaļā, izmantojot iepriekš ieteiktos “sarkanos karodziņus”, lai identificētu riska uzņēmumus mazumtirdzniecībā. Izmantojot dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai identificētu “netipiskos”, pēc tam var veikt pārbaudes darba vietā un/vai sūtīt paziņojumu vēstules.

6.3. Vairumtirdzniecība

Lai gan daudzus politikas instrumentus, kas apspriesti citur šajā ziņojumā, var izmantot, lai risinātu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā vairumtirdzniecības nozarē, šeit ir uzsvērts viens konkrēts pasākums.

Datu iegūšana ir svarīga, lai identificētu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā vairumtirdzniecības nozarē. Kā aprakstīts 3.1. sadaļā, dažādi rādītāji, kurus varētu izmantot riska uzņēmumu vairumtirdzniecībā, kuri, iespējams, ir iesaistīti darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā, identificēšanai ir šādi:

- Vidējā alga uzņēmumā salīdzinājumā ar vidējo algu vairumtirdzniecības nozarē kopumā;
- Noteiktas nodarbošanās/profesijas vidējā alga vairumtirdzniecības uzņēmumā neatbilst vidējai algai tajā pašā nodarbošanās/profesijā vairumtirdzniecības nozarē kopumā;
- Liela daļa uzņēmuma darbinieku strādā nepilnu slodzi, salīdzinot ar citiem vairumtirdzniecības uzņēmumiem;
- Darbinieku skaits/kopējā izmaksātā alga neatbilst apgrozījumam, salīdzinot ar citiem vairumtirdzniecības uzņēmumiem;
- Ir saņemtas sūdzības par nodokļu, sociālās apdrošināšanas un darba likuma pārkāpumiem uzņēmumā;
- Uzņēmumam ir bijuši iepriekšēji ar nodokļiem, sociālo apdrošināšanu un darba likumu saistīti pārkāpumi;
- Uzņēmumi, kuros lielāka daļa strādājošo saņem minimālo algu, salīdzinot ar citiem vairumtirdzniecības uzņēmumiem.

Pēc tam ir jāizmanto dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai identificētu anomālijas/netipiskus rādītājus (t.i., “riskā” vairumtirdzniecības uzņēmumus). Šāda potenciālo netipisko/anomālo vairumtirdzniecības uzņēmumu, kuri, iespējams, nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, identificēšana var tikt izmantota, lai veiktu pārbaudes darba vietā, auditus vai nosūtītu paziņojumu vēstules.

Ko Latvija var darīt?

- Veikt datu iegūšanu, izmantojot dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai identificētu anomālijas/netipiskus rādītājus (t.i., “riskā” vairumtirdzniecības uzņēmumus).
- Pēcpārbaude, izmantojot pārbaudes darba vietā, auditus un/vai paziņojuma vēstules.

6.4. Ražošana

Lai gan daudzus politikas instrumentus, kas apspriesti citur šajā ziņojumā, var izmantot, lai risinātu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā ražošanas nozarē, šeit ir uzsvērts viens konkrēts pasākums.

Datu iegūšanu var veikt, lai identificētu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā vairumtirdzniecības nozarē. Kā aprakstīts 3.1. sadaļā, dažādi rādītāji, kurus varētu izmantot riska uzņēmumu vairumtirdzniecībā, kuri, iespējams, ir iesaistīti darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā, identificēšanai ir šādi:

- Vidējā alga ražošanas uzņēmumā salīdzinājumā ar vidējo algu ražošanas apakšnozarē kopumā;

- Noteiktas nodarbošanās/profesijas vidējā alga ražošanas uzņēmumā neatbilst vidējai algai tajā pašā nodarbošanās/profesijā ražošanas apakšnozarē kopumā;
- Liela daļa uzņēmuma darbinieku strādā nepilnu slodzi, salīdzinot ar citiem uzņēmumiem viņu ražošanas apakšnozarē;
- Darbinieku skaits/kopējā izmaksātā alga neatbilst apgrozījumam, salīdzinot ar citiem ražošanas uzņēmumiem šajā apakšnozarē;
- Ir saņemtas sūdzības par nodokļu, sociālās apdrošināšanas un darba likuma pārkāpumiem uzņēmumā;
- Uzņēmumam ir bijuši iepriekšēji ar nodokļiem, sociālo apdrošināšanu un darba likumu saistīti pārkāpumi;
- Uzņēmumi, kuros lielāka daļa strādājošo saņem minimālo algu, salīdzinot ar citiem uzņēmumiem viņu apakšnozarē kopumā.

Pēc tam ir jāizmanto dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai identificētu anomālijas/netipiskus rādītājus (t.i., “riska” ražošanas uzņēmumus). Šāda potenciālo netipisko/anomālo ražošanas uzņēmumu, kuri, iespējams, nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, identificēšana var tikt izmantota, lai veiktu pārbaudes darba vietā, auditus vai nosūtītu paziņojumu vēstules.

Ko Latvija var darīt?

- Veikt datu iegūšanu, izmantojot dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai identificētu anomālijas/netipiskus rādītājus (t.i., “riska” ražošanas uzņēmumus).
- Pēcpārbaude, izmantojot pārbaudes darba vietā, auditus un/vai paziņojuma vēstules.

6.5. Pakalpojumi

Šeit vērtējums attiecināts tikai uz vairākām pakalpojumu nozarēm, kurās pastāv darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā un kur var ieviest tieši uz pakalpojumu nozari attiecināmas iniciatīvas.

Viesmīlības nozare

Ļoti vienkārša iniciatīva ir tāda, ka **Rumānijas** restorānos pastāv likumā noteikts pienākums ēdienkartēs iekļaut paziņojumu, ka restorānam ir obligāti jāizsniedz kases čeks par maltītes cenu. Ja tas netiek uzrādīts, pircējam ir tiesības nemaksāt par maltīti. Patiešām, šo iniciatīvu Latvija var viegli pārņemt.

Čeku loterijas ideja ir samazināt aplokšņu algu izmaksu, ierobežojot neregistrētu apmaiņu izsniedzot vairāk čeku darījumos starp uzņēmumiem un patērētājiem. Tas ierobežo uzņēmumiem pieejamo skaidru naudu, ko izmantot aplokšņu algu izmaksai. Patērētājiem ir stimulēti lūgt čeku, jo tas darbojas kā bezmaksas biļete dalībai loterijās, īpašniekam, kurš to pieprasījis, sniedzot iespēju laimēt loterijas balvu. Tādējādi ilgtermiņā šī pasākuma mērķis ir mudināt patērētājus pieradināt pieprasīt fiskālos čekus. Pieņēmums ir tāds, ka pēc kāda laika iedzīvotājiem izstrādāsies šis ieradums (piemēram, padarot čeku pieprasīšanu par sociāli pieņemamu un vēlamu vai palielinot izpratni par nedeklarētu darījumu apkarošanas priekšrocībām), un tāpēc viņi turpinās pieprasīt fiskālos čekus arī bez papildu naudas stimuliem. Piemērs atrodams Slovēnijā (skatīt 15. tekstlodziņu).

23. tekstlodziņš: Patērētāju iedrošināšana pārbaudīt, vai rēķini ir deklarēti, Slovēnija

Mērķis: mudināt patērētājus pārbaudīt, vai rēķini ir deklarēti nodokļu iestādēs.

Apaksts: Slovēnijā ir izstrādāts tradicionāls preventīvais pasākums pircējus mudināšanai iegādāties reģistrētos darījumos. Līdzīgi kā citās valstīs, ir ieviesti sertificēti kases aparāti, kas automātiski ziņo nodokļu administrācijai par darījumiem. 2018. gadā fiskālos kases aparātus izmantoja 54 213 nodokļu maksātāji, izrakstot 1 019 669 639 rēķinus (2,8 miljoni dienā).

Slovēnijas inovācija ir tāda, ka pircēji var elektroniski pārbaudīt, vai rēķins ir verificēts, lietotnē “**Pārbaudi rēķinu**” noskenējot rēķinā esošo kodu. Pircēju stimulēšanai tie, kuri to izdara, automātiski tiek iesaistīti čeku loterijā ar balvu fondu līdz 25 000 EUR.

Izvērtējums: Rezultātā atklāto likumpārkāpumu skaits ir pieaudzis no 1978 gadījumiem 2016. gadā līdz 3135 gadījumiem 2018. gadā, kā rezultātā sodi apmērs 2016. gadā bija 2,9 miljoni EUR, savukārt 2018. gadā - 5,9 miljoni EUR.

Viens no galvenajiem veidiem, kā uzlabot inspekciju efektivitāti viesmīlības nozarē, ir uzlabot izpildiestāžu spēju identificēt “riska uzņēmumus” šajā nozarē, izmantojot uzlabotu datu iegūšanu un risku novērtēšanu. Viena vienkārša iniciatīva varētu būt izmantot pagaidu rādītāju, piemēram, **minimālo darbinieku skaitu**, kas nepieciešamas dažādu veidu viesmīlības uzņēmējdarbības veikšanai (piemēram, restorānam). Datu iegūšanā, lai identificētu riska uzņēmumus, varētu arī mēģināt identificēt viesmīlības uzņēmumus, kam ir “netipiski” citi rādītāji, tostarp:

- Izdevumi pārsniedz vidējo līmeni;
- Augstāka kredītkaršu un skaidras naudas maksājumu savstarpējā attiecība salīdzinājumā ar citiem līdzīgiem uzņēmumiem;
- Algu līmenis ir zem vidējā, vai
- Relatīvi zems pilnas slodzes reģistrēto darbinieku skaits, salīdzinot ar uzņēmuma apgrozījumu.

Dažās inspekcijās (piemēram, Beļģijā, Lielbritānijā) šī netipisko rādītāju pieeja ir vēl vairāk paplašināta. Dinamisko salīdzinošo novērtējumu izmanto, lai identificētu riska uzņēmumus. Tas ļauj datiem dinamiski konstatēt, kas ir norma, un šo mainīgo normu izmantot, lai identificētu netipiskas vērtības.

Kā piemēru var minēt **viesnīcu nozari** Apvienotajā Karalistē, kur **apgrozījuma un kredītkaršu darījumu koeficienti tiek izmantoti**, lai identificētu netipiskas viesnīcas, kurās apgrozījuma attiecība pret kredītkaršu darījumiem atšķiras no normas. Šis dinamiskais viesnīcu nozares salīdzinošais novērtējums notiek atsevišķas pilsētas līmenī vai konkrēta veida izmitināšanas pakalpojumu sniedzējiem (piemēram, mazām viesnīcām), jo kredītkaršu un apgrozījuma attiecība ir augstāka lielpilsētās un lielākās viesnīcās, salīdzinot ar mazākām viesnīcām un mazpilsētām. Pārāk liels kredītkaršu maksājumu īpatsvars kopējā deklarētajā apgrozījumā, salīdzinot ar konkrētajam apgabalam noteikto sliekšni, rada trauksmes signālu/sarkanu karodziņu. Šai datu iegūšanas iniciatīvai jābūt no bankām pieejamiem trešo personu datiem **par kredītkaršu darījumiem**, kurus var salīdzināt ar deklarēto apgrozījumu nodokļu deklarācijās, lai identificētu viesnīcas, kurās ir novirze no normas. To varētu līdzīgi izmantot arī restorānu nozarē, lai identificētu “netipiskus” restorānus, kā arī daudzās citās tūrisma nozarēs (piemēram, gidī, tūroperatori), kuru apgrozījuma attiecība pret kredītkaršu kopējiem darījumiem atšķiras no normas.

2017. gadā Latvijā tika ieviesta politika Valsts Ieņēmumu dienesta darbības efektivitātes uzlabošanai, piešķirot VID tiesības piekļūt finanšu iestāžu (piemēram, banku) rīcībā esošajai informācijai, lai nodrošinātu informācijas apmaiņu par finanšu kontiem. Pirms tam VID bija ļoti ierobežota piekļuve šādai informācijai. Saistīta politika - 2017. gadā, lai uzlabotu fizisko

personu nodokļu uzraudzību, kredītiestādēm un maksājumu pakalpojumu sniedzējiem tika ieviests pienākums iesniegt Valsts Ieņēmumu dienestam informāciju (reizi gadā) par tiem klientiem, kuru kopējais noguldījumu kontu un maksājumu kontu debeta vai kredīta apgrozījums vienā kredītiestādē vai maksājumu pakalpojumu sniedzējā ir 15 000 EUR vai vairāk. Tas liek domāt, ka VID jau varētu būt piešķirtas pilnvaras piekļūt viesnīcu un restorānu bankas kontiem, lai apkopotu datus par kredītkaršu darījumiem, ko var salīdzināt ar nodokļu deklarāciju apgrozījumu pret apgrozījuma un kredītkaršu darījumu attiecību katram viesmīlības uzņēmumam un noteikt, vai tie ir “netipiski”.

Paziņojuma vēstules ir izpildes aģentūru pasta vai e-pasta paziņojumi uzņēmumiem vai darbiniekiem, sniedzot informāciju par tiem saistošajiem juridiskajiem pienākumiem un pastāvošajām kontroles sistēmām. Lai gan tās plaši izmanto nodokļu noteikumu ievērošanas nodrošināšanā (*Beeby, 2017; Hasseldine et al., 2007*), arī darba inspekcijas nesen sākušas izmantot paziņojuma vēstules (skatīt *Williams, 2019*).

Lai uzsvērtu to izmantošanu cīņā ar nedeklarētu nodarbinātību viesmīlības nozarē, 24. tekstlodziņā ir uzsvērts, ka Igaunijā tiek izmantotas paziņojuma vēstules un pēcpārbaudes tieši viesnīcu un ēdināšanas nozarē.

24. tekstlodziņš: Paziņojuma vēstules un pēcpārbaudes inspekcijas viesnīcu un ēdināšanas nozarēs, Igaunija

Mērķis: Izmantot paziņojuma vēstules un pēcpārbaudes inspekcijas, lai sekmētu deklarēšanu pilnā apmērā viesnīcu un ēdināšanas nozarēs.

Apaksts: Igaunijas Nodokļu un muitas pārvalde (*ETCB*) 2011. gada 24. novembrī sāka izsūtīt paziņojuma vēstules 1 300 uzņēmumiem, lūdzot pārskatīt grāmatvedības un ar nodokļiem saistīto informāciju un sniegt nodokļu administrācijai atsauksmes par viņu uzņēmējdarbības rezultātiem. Papildus tam tika nosūtītas 1000 vēstules cilvēkiem, kuru vidējās algas uzņēmumā bija ievērojami zemākas, salīdzinot ar reģionā un tautsaimniecības nozarē vidējo. Saskaņā ar *ETCB* datiem šie 1 300 uzņēmumi bija parādā aptuveni 30,2 miljoni EUR nodokļu ieņēmumos. Šo paziņojuma vēstulju rezultātā tika veikta papildu kontrole 500 uzņēmumos, kuri nemainīja savas deklarācijas.

ETCB apmeklēja uzņēmumus to atrašanās vietās, lai pārbaudītu uzņēmējdarbību un faktiski strādājošo skaitu. 2012. gada martā un aprīlī nodokļu amatpersonas apmeklēja 150 izmitināšanas un ēdināšanas uzņēmumus, lai noskaidrotu iemeslus, kādēļ deklarētās algas bija ievērojami zemākas par vidējām algām reģionā. Galvenie kontroles pasākumi ietvēra intervijas ar valdes locekļiem un darbiniekiem, dokumentācijas pārbaudi, uzņēmējdarbības novērošanu un kontroli reāllaikā. 20 izmitināšanas un ēdināšanas uzņēmumos, kas pēc pārbaudēm nemainīja savu nodokļu režīmu, *ETCB* 2012. gada maijā un jūnijā veica papildu kontroli.

Izvērtējums: Uzņēmumi, kuri 2011. gada novembrī saņēma paziņojuma vēstules, tika lūgti pārskatīt decembra deklarācijas. Līdz 2012. gada janvārim gandrīz 800 no 1 300 uzņēmumiem bija reaģējuši uz paziņojuma vēstulēm un attiecīgi mainījuši savas deklarācijas.

Kontroles apmeklējumu rezultātā 22 ēdināšanas un 25 izmitināšanas uzņēmumi uzlaboja savu nodokļu praksi. Pirms kontrolēm vidējā deklarētā alga ēdināšanas uzņēmumos bija 277 EUR un 308 EUR ēdināšanas un izmitināšanas uzņēmumos. Pēc kontroles apmeklējumiem vidējā deklarētā alga pieauga līdz 325 EUR (par 17,3%) ēdināšanas un 348 EUR (par 13%) izmitināšanas uzņēmumos. 13 ēdināšanas uzņēmumos pieauga darbinieku skaits (kopumā par 35 darbiniekiem), kā arī sešos izmitināšanas uzņēmumos (kopumā par astoņiem

darbiniekiem). Tomēr 69 uzņēmumi neveica būtiskas izmaiņas savā nodokļu praksē vai arī savlaicīgi neiesniedza nodokļu deklarācijas.

Avots: <https://www.eurofound.europa.eu/data/tackling-undeclared-work-in-europe/database/targeted-control-of-enterprises-for-undeclared-work-estonia>

Cits piemērs no Igaunijas - datu iegūšana 2012. gadā uzrādīja 150 uzņēmumus viesnīcu un ēdināšanas nozarē, kur deklarētās darbinieku algas bija ievērojami zemākas par vidējām algām reģionā (*Āripäev, 2012*). Pēc pārbaudēm vidējā deklarētā alga pieauga par 17,3 procentiem ēdināšanas nozarē un par 13 procentiem viesnīcu nozarē (Igaunijas Darba devēju konfederācija, 2012).

Vēl viens viesmīlības nozarei specifisks jautājums ir par darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, kas rodas no saņemto **dzeramnaudu nedeklarēšanas**. Patiešām, pastāv uzskats, ka, ja dzeramnaudas vidēji sastāda 10%, tad viesmīļiem par dzeramnaudu vajadzētu deklarēt tikai papildu 10% no saviem ienākumiem. Tomēr papildus 10% rēķina summas, ko saņem no klientiem, ievērojami pārsniedz papildu 10% pie algas, kas nozīmē, ka nopelnītās dzeramnaudas netiks deklarētas būtiskā apmērā, ja tikai 10% no algām tiks uzrādīti kā saņemto dzeramnaudu vērtība. Kanādā šis jautājums ir ticis risināts. 25. tekstlodziņā aprakstīta paziņojuma vēstuļu izmantošana Kanādā, lai mudinātu pilnībā deklarēt viesmīlības nozarē strādājošo saņemtās dzeramnaudas.

25. tekstlodziņš: Paziņojuma vēstuļu izmantošana, lai mudinātu pilnībā deklarēt viesmīlības nozarē strādājošo saņemtās dzeramnaudas, Kanāda

Mērķis: Izmantot paziņojuma vēstules, lai mudinātu viesmīlības nozarē strādājošos pilnībā deklarēt dzeramnaudas

Apraksts: Dzeramnaudu pārsvarā maksājot skaidrā naudā, šo ienākumu līmeni bija grūti konstatēt. Tomēr plaši ieviešot debeta un kredītkaršu maksājumus, tagad var redzēt precīzu dzeramnaudas apmēru, izmantojot tirdzniecības vietu aparātu ierakstus.

Kanādas Ieņēmumu aģentūras (*CRA*) auditā attiecībā uz 145 viesmīļu nopelnītajiem ienākumiem Sentkatarīnā (Ontārio) tika konstatēti 1,7 miljoni CAD nedeklarētu dzeramnaudu. Vidēji tas nozīmē nedeklarētu ienākumu 12 000 CAD apmērā vienai auditētai personai, un auditā tika atklāts, ka viesmīļi uzrādīja ienākumus tikai no nulles līdz 10%, savukārt faktiskie ienākumi no dzeramnaudām bija no 100 līdz 200% no algas ieņēmumiem. Tas ir, viesmīļi nopelna dzeramnaudās līdz pat divkārtīgai algai. Šie pieņēmumi lika *CRA* lēst, ka viesmīļu nedeklarētie ienākumi no dzeramnaudām sastādīja no 2,7 līdz 6 miljardiem CAD.

Viens rezultāts bija tāds, ka 2018. gada janvārī *CRA* nosūtīja 200 *Murphy Hospitality Group* darbiniekiem Prinča Edvarda salā paziņojuma vēstules, kurās informēja par iespējamo 2014. un 2015. gadā nopelnīto dzeramnaudu nedeklarēšanu pilnā apmērā. Vēstulē tika atzīmēts, ka *CRA* apsver iespēju piemērot sodus līdz 50% no nodokļu parāda.

Paziņojuma vēstuļu nolūks bija risināt gadu desmitiem vecu nerakstītu likumu viesmīlības nozarē, ka apkalpojošajam personālam nodokļu deklarācijās kā dzeramnauda jādeklarē aptuveni 10% no oficiālajiem ienākumiem. *Murphy Hospitality Group* saviem darbiniekiem bija ieteikusi ievērot šo nerakstīto likumu. Paziņojuma vēstuļu nolūks izglītēt apkalpojošo personālu par nodokļu sistēmu, viņu pienākumiem un sodiem par ienākumu nedeklarēšanu pilnā apmērā.

Izvērtējums: Nav pieejams izvērtējums attiecībā apkalpojošā personāla dzeramnaudu deklarēšanas pieaugumu pēc paziņojuma vēstulēm. Tomēr ir sākušās debates par to, cik precīzi debeta un kredītkaršu darījumi tirdzniecības vietās (POS) tiek izmantoti, lai aprēķinātu individuālos ienākumus no dzeramnaudām.

No vienas puses, apkalpojošais personāls apgalvoja, ka ienākumi no dzeramnaudu ir mazāki nekā to uzrāda POS darījumu izmantošana, jo netiek ņemta vērā “pārdale” (t.i., maiņas laikā nopelnīto dzeramnaudu pārdale ar virtuves un citiem darbiniekiem).

No otras puses, CRA uzskata, ka ienākumi no dzeramnaudām un nedeklarēšanas apmērs varētu būt lielāki, nekā liecina POS darījumi. Tam ir divi iemesli. Pirmkārt, šī audita metode neietver skaidrā naudā saņemtās dzeramnaudas. Otrkārt, dažreiz tiek izmantota speciāla programmatūra, lai dzēstu darījumus (tostarp dzeramnaudas skaidrā naudā) no POS sistēmām. Šo programmatūru nereti var palaist no USB zibatmiņas, kas piekļūst POS sistēmas ierakstiem un ļauj īpašniekam grozīt ierakstus tā, lai izskatītos, ka darījumu ir bijis mazāk nekā patiesībā.

Neatkarīgi no POS izmantošanas precizitātes, lai aprēķinātu individuālo dzeramnaudu ienākumus, šo paziņojuma vēstuli nolūks izglītēt viesmīlības personālu par visu ienākumu no dzeramnaudām deklarēšanu (nevis izmantot gadu desmitiem veco nerakstīto likumu deklarēt 10% apmērā no ienākumiem). Šīs paziņojuma vēstules tika plaši atspoguļotas plašsaziņas līdzekļos, tādējādi izglītojot vēl vairāk viesmīlības darbinieku par viņu nodokļu saistībām.

Avoti:

<https://www.feigenbaumlaw.com/personal-tax-planning/canada-revenue-agency-focusing-undeclared-tips-hospitality-industry/>

<https://www.theglobeandmail.com/report-on-business/economy/economy-lab/tipping-point-ottawa-loses-billions-in-undeclared-income/article4418504/>

<https://www.theglobeandmail.com/report-on-business/small-business/talent/cra-cracks-down-on-undeclared-tips-for-restaurant-and-bar-staff/article38025478/>

Izmantojot paziņojuma vēstules viesmīlības nozarē, lai tās būtu iedarbīgas:

- vēstulei ir jāļauj tās saņēmējam vienkārši nodrošināt noteikumu ievērošanu, piemēram, sniedzot hipersaiti vai norādot, kāds ir nākamais veicamais solis;
- vēstulē jāuzsver galvenie vēstījumi, proti, svarīga informācija vai darbības, kuras jāveic;
- jāizmanto personalizētas vēstules un valoda, lai cilvēki saprastu, kāpēc ziņojums vai process viņiem ir aktuāls;
- vēstulēs jāsniedz informācija par citu dalībnieku pozitīvo rīcību (piem., “9 no 10 uzņēmumiem laikus maksā nodokļus”), un vēstulē sniegtas atsauces uz situāciju viņu konkrētajā apvidū ceļ efektivitāti;
- vēstulēs jāuzsver noteikumu ievērošanas riski un ietekme (piemēram, plašāka ietekme uz sabiedriskajiem pakalpojumiem un personiskā ietekme uz saņēmējiem, piemēram, palielināts pārbaužu risks un sekas pieķerot).

Vēl viena iniciatīva ir apbalvot viesmīlības uzņēmumus (piemēram, viesnīcas), kuri ievēro noteikumus, un iekļaut tos “atbilstības sarakstos”. 26. tekstlodziņā redzams, kā tas ir sasniedzams.

26. tekstlodziņš: Sociālās etiķetes “Taisnīgs tūrisms” iniciatīva, EFFAT

Mērķis: Ieviest viesnīcu sociālās etiķetes, lai palīdzētu tūristiem izdarīt informētu izvēli, apmetoties viesnīcā, kurā ievēro darba ņēmēju tiesības.

Apraksts: EFFAT-IUF ir izveidojusi vietni *Just Tourism* (taisnīgs tūrisms), lai palīdzētu tūristiem izdarīt atbilstošu izvēli, apmetoties viesnīcā, kurā ievēro darba ņēmēju tiesības. Šī iniciatīva ir ieviesta Horvātijā, Dānijā, Īrijā, ASV/Kanādā, Norvēģijā, Slovēnijā un Zviedrijā.

Piemēram, Slovēnijā pastāv kampaņa fairhotels.si, kas ir viesnīcu darbiniekus pārstāvošās arodbiedrības iniciatīva. *Fair Hotels* (godīgas viesnīcas) ir definētas kā viesnīcas, kuras godīgi izturas pret saviem darbiniekiem un uz kurām attiecas koplīgumi. Mērķis ir atbalstīt un veicināt kvalitatīvu nodarbinātību viesnīcu nozarē Slovēnijā, mudinot patērētājus izvēlēties *Fair Hotels* atpūtai, sanāksmēm un konferencēm. Tikmēr Horvātijā ir www.fairhotels.com.hr, Horvātijas Tūrisma un ēdināšanas savienības (STUH) uzsākta iniciatīva. Tajā sniegts tiešsaistes saraksts ar viesnīcām Horvātijā, kurās ir panākta vienošanās par koplīgumiem un tiek ievērotas darba ņēmēju tiesības. Arodbiedrība cenšas veicināt tāda tūrisma kvalitāti, kurā ir iestrādātas darba ņēmēju tiesības, un tajā iesaistīt pēc iespējas vairāk viesnīcu.

Izvērtējums: Vēl nav ticis veikts izvērtējums. Šādu iniciatīvu var pārņemt Latvija, kur par tūrisma nozari atbildīgās arodbiedrības varētu izveidot šādu iniciatīvu sadarbībā ar viesnīcām.

Avots: <http://www.justtourism.org/>

Ko Latvija var darīt?

- Likumā noteikt pienākumu ēdienkartēs iekļaut paziņojumu, ka restorānam ir obligāti jāizsniedz kases čeks par maltītes cenu. Ja tas netiek uzrādīts, pircējam ir tiesības nemaksāt par maltīti.
- Ieviest **čeku loterijas**, lai samazinātu aplokšņu algu izmaksu, ierobežojot neregistrētu apmaiņu izsniedzot vairāk čeku darījumos starp uzņēmumiem un patērētājiem. Tas ierobežo uzņēmumiem pieejamo skaidru naudu, ko izmantot aplokšņu algu izmaksai. Lai ļautu pircējiem elektroniski pārbaudīt, vai rēķins ir verificēts, var ieviest lietotni “Pārbaudi rēķinu”, kur klients var noskenēt rēķinā esošo kodu.
- Ir nepieciešama datu iegūšana un riska novērtējums. Viena vienkārša iniciatīva varētu būt izmantot pagaidu rādītāju, piemēram, **minimālo darbinieku skaitu**, kas nepieciešamas dažādu veidu viesmīlības uzņēmējdarbības veikšanai (piemēram, restorānam). Dinamisko salīdzinošo novērtēšanu izmanto, lai identificētu riska uzņēmumus. Tas ļauj datiem dinamiski konstatēt, kas ir norma, un šo mainīgo normu izmantot, lai identificētu netipiskas vērtības.
- Viesmīlības uzņēmumos, tostarp viesnīcās, restorānos un bāros, “apgrozījuma un kredītkartes darījumu attiecību” var izmantot, lai identificētu netipiskus uzņēmumus, kur apgrozījums pret kredītkaršu kopējiem darījumiem atšķiras no normas.
- Paziņojuma vēstules ir izpildes aģentūru pasta vai e-pasta paziņojumi uzņēmumiem vai darbiniekiem, sniedzot informāciju par tiem saistošajiem juridiskajiem pienākumiem un

pastāvošajām kontroles sistēmām. Viesmīlības nozarē steidzami nepieciešama paziņojuma vēstuli izmantošana, lai mudinātu pilnībā deklarēt viesmīlības nozarē strādājošo saņēmētās dzeramnaudas.

- Iniciatīva apbalvot atbilstīgos viesmīlības nozares uzņēmumus, jo īpaši viesnīcas, iekļaujot “atbilstības sarakstos”, ļauj uzlabot klientu bāzi, ieviešot *EFFAT* sociālās etiķetes iniciatīvu “Just Tourism” (taisnīgs tūrisms). Tādējādi tiek ieviestas viesnīcu nozares sociālās etiķetes, lai palīdzētu tūristiem izdarīt informētu izvēli, apmetoties viesnīcā, kurā ievēro darba ņēmēju tiesības.

Taksometru operatori un autovadītāji

Latvijā potenciāli augsts darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā risks ir identificēts taksometru vadītāju vidū, savukārt darījumu nedeklarēšanas risks - līdz 80%. Ir tikušas ieviestas vairākas politikas iniciatīvas nolūkā risinātu šīs nozares problēmas. 2018. gada 6. martā tika pieņemti Ministru Kabineta noteikumi: - Nr.148 “Prasības plānošanas reģiona un republikas pilsētas speciālās atļaujas (licences) saņemšanai un kārtība, kādā veicami pasažieru komercpārvadājumi ar taksometru”; - MK noteikumi Nr.149 "Vadītāju reģistrācijas noteikumi pasažieru komercpārvadājumiem ar taksometru un vieglo automobili". Noteikumu mērķis ir uzlabot taksometru un citu pārvadātāju licencēšanas noteikumus. Kopumā šajā pasākumā izklāstīti noteikumi attiecībā uz pasažieru pārvadājumu ar taksometru veikšanu, tostarp drošības prasības. Šis pasākums arī regulē to, kā var veikt maksājumus (tostarp skaidras naudas maksājumus), čekā norādāmo informāciju, kā arī to, kā un kas taksometru vadītājiem jādeklarē, kurās zonās viņi ir tiesīgi darboties (atkarībā no licences). Ir arī veikti grozījumi Likumā “Par valsts sociālo apdrošināšanu” un Ministru Kabineta 2018. gada 6. marta noteikumos Nr. 6, Ministru Kabineta budžetam pievienotajā likumprojektā. 147 “Kārtība, kādā veicami pasažieru komercpārvadājumi ar vieglo automobili”. Šī politika nosaka valsts sociālās apdrošināšanas iemaksu avansa maksājuma pienākumu: maksājums 130 EUR apmērā par transportlīdzekli mēnesī. Šis maksājums ir paredzēts visiem pārvadātājiem, kas nodarbojas ar pasažieru komercpārvadājumiem ar automobili. Galvenais iemesls, kāpēc šāds maksājums ir ieviests, ir zemi nodokļu ieņēmumi valsts budžetā no taksometru pārvadājumu nozares.

27. tekstlodziņā ir aprakstīta Apvienotās Karalistes nosacījumos balstīta pieeja taksometru nozarei.

27. tekstlodziņš: Nosacījumu pieeja taksometru pārvadājumu nozarē, Apvienotā Karaliste

Finanšu likuma projektā Lielbritānijā paredzēts pienākums veikt nodokļu nomaksas pārbaudi personām, kuras vēlas atjaunot licenci vadīt privātu nomas transportlīdzekli (taksometru vai mikroautobusu) vai nodarboties ar privātu nomu. Ja šāda pārbaude netiek veiksmīgi pabeigta, licencējošā iestāde neizskatīs atjaunošanas pieteikumu. Nodokļu pārbaudes mērķis ir noteikt, vai persona ir pienācīgi reģistrēta kā nodokļu maksātājs un ir deklarējusi nodokļu iestādei (*HMRC*) ienākumus no licencētās darbības. Pasākums attiecas arī uz pirmreizējiem pieteikumiem, taču šeit licencējošajai iestādei ir tikai jāsniedz pieteikuma iesniedzējiem norādījumi par viņu nodokļu saistībām un jāsaņem apstiprinājums, ka pieteikuma iesniedzējs ir informēts par tiem. Atšķirīga attieksme ir tāpēc, ka pirmreizējie pretendenti var uzsākt komercdarbību tikai pēc licences iegūšanas. Jaunie noteikumi stāsies spēkā 2022. gada aprīlī.

Tādējādi Apvienotās Karalistes nodokļu sistēmā tiek ieviests jauns jēdziens “nosacītība”, kas šajā gadījumā nozīmē, ka būtībā licences, kas komersantam ir nepieciešama uzņēmējdarbības veikšanai, iegūšana juridiski ir atkarīga ar nodokļu saistību ievērošanas. Ideja ir tāda, ka, ja jūs saņemat valdības pilnvarojumu, par to ir jāmaksā, tostarp ievērojot noteikumus un

pierādot, ka jūs tos ievērojat. HMRC lēš, ka šis pasākums radīs papildu ieņēmumus no 155 miljoniem GBP laika posmā no 2022./23. līdz 2025./26. gadam.

Lai taksometru vadītāju licencēšana būtu atkarīga no reģistrēšanās nodokļu nomaksai (vai nodokļu noteikumu ievērošanas), taksometru licencēšanas iestādei un nodokļu iestādei ir jāsadarbojas un jāapmainās ar datiem. Risks ir “fēniksa pārdzimšana”, kad komersanti nomaina uzņēmuma nosaukumu vai statusu atjaunošanas brīdī, līdz ar to katrs pieteikums ir kā pirmreizējais un tādējādi netiek veikta pārbaude. Liecinieki atzīmēja, ka, lai gan nodokļu pārbaudē tika noskaidrots, vai komersants ir reģistrējies nodokļu nomaksai un deklarē ienākumus no komercdarbības, tas pats par sevi neatrisinās problēmu, ka komersanti nedeklarē ienākumus pilnā apmērā.

Apvienotās Karalistes valdībai ir vērienīgi plāni laika gaitā attiecināt nosacītības principu uz citām nozarēm, lai nodokļu sistēmu integrētu plašākā valdības regulējumā. Pirms tam būs jāizvērtē tā ietekme uz taksometru pārvaldījumu nozari. Šajā novērtējumā atsevišķi jāizvērtē izglītošanas un informēšanas elements attiecībā uz jauno licenču pretendentiem, kā arī attiecībā uz nodokļu pārbaudzēju ietekmi, jo īpaši uz to, vai ir radušās neparedzētas sekas, piemēram, nelicencētas darbības pieaugums.

Pirms nodokļu pārbaudzēju ieviešanas ir svarīgi arī sadarboties ar ieinteresētajām personām, lai skaidri informētu licenču pieprasītājus, kas ir nodokļu pārbaude un no kā tā sastāv.

Avots: <https://publications.parliament.uk/pa/ld5801/ldselect/ldconaf/198/19809.htm>

Ko Latvija var darīt?

- Ieviest visos taksometros melnās kastes skaitītājus- bez iespējām manipulēt ar datiem kas rodas, piemēram, ja dati par braucieniem jāiesniedz taksometru vadītājiem pašiem.
- Lai mudinātu klientus lūgt čekus, ieviest taksometru čekiem īpašu “taksometru čeku loteriju”, kā loterijas numuru izmantojot taksometra brauciena datumu un cenu. Tas sniedz taksometra klientam iemeslu pieprasīt čeku (“Es gribu laimēt taksometru čeku loterijā”). “Taksometru loterijas” plakāta izlikšanu visos taksometros var padarīt par obligātu, informējot klientus par čeku pieprasīšanu. Rīgā var veikt izmēģinājuma eksperimentu, lai pārbaudītu šādas programmas iespējamību un novērtētu papildu nodokļu ieņēmumu un taksometru loterijas programmas darbības izmaksu attiecību.
- Piemērot taksometru licenču izsniegšanai nosacījumus: i) reģistrācija VID un ii) vadītājam nav nodokļu, sociālās apdrošināšanas vai darba tiesību pārkāpumu (t.i., viņu vārdi ir “atbilstības sarakstos” vai nav “neatbilstības sarakstos”).

6.6. Jaunuzņēmumi

Uzņēmējdarbības uzsācējiem parasti ir zemāks leģitimitātes līmenis nekā uzņēmumiem ar ilgāku vēsturi. Lai samazinātu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā jaunuzņēmumos, galvenā nepieciešamā ieviešanā ir konsultāciju un atbalsta sniegšana, it īpaši posmā, kad tiek pieņemts pirmais darbinieks, lai novērstu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Šo atbalstu var sniegt izpildiestādes, darba devēju federācijas, kā arī nevalstiskās organizācijas (NVO).

Bieži vien vienkāršošanas mērķis ir samazināt formalitāšu izmaksas, lai celtu uzņēmumu darbības legalizācijas līmeni. *Devas and Kelly* (2001) aplūko vienkāršotas “vienotas uzņēmējdarbības atļaujas” iespēju maziem uzņēmumiem Kenijā un ziņo, kā tā ļāvusi zināmā mērā legalizēt darbību un kopumā uzlabot apstākļus mazajiem uzņēmumiem. *Sander* (2003), kurš apraksta līdzīgu izmēģinājuma projektu Entebē, Ugandā, apgalvo, ka reformas, kas

samazina darbības legalizēšanas izmaksas, radīja uzņēmumu reģistrācijas pieaugumu par 43%. Tomēr gan Kenijā, gan Ugandā pastāv maz izpratnes par šo reformu ilgtermiņa ietekmi, jo trūkst turpmāku pētījumu. *Garcia-Bolivar* (2006) raksta, ka darbības legalizēšanas izmaksu samazināšana Bolīvijā izraisīja firmu reģistrāciju skaita pieaugumu par 20% un līdzīgu pieaugumu arī Vjetnamā. Divos eksperimentālos pētījumos tika pārbaudīta reģistrācijas izmaksu samazināšanas ietekme uz darbības legalizēšanu. *Jaramillo* (2009) apraksta laukizmēģinājumu Limā, Peru. Nejauši izvēlētai uzņēmēju grupai tika piedāvātas bezmaksas uzņēmējdarbības licences un atbalsts reģistrācijas veikšanai. Tikai viens no četriem legalizēja savu darbību. Iespējams, tas bija saistīts ar atkārtotām formalitāšu izmaksām, legalizēšanas nelielajiem uztvertajiem ieguvumiem, viņu ierobežotajām izaugsmes ambīcijām un zemo uzticību valdībai. *De Mel et al.* (2012) veica līdzīgu eksperimentu. Uzņēmēju grupai tika piedāvāti finanšu stimuli darbības legalizēšanai. Viņi konstatēja, ka pat pēc finanšu piedāvājuma, kas līdzvērtīgs pusei no viena mēneša vidējās peļņas, reģistrējās tikai 20% uzņēmumu, savukārt pēc finanšu piedāvājuma, kas līdzvērtīgs divu mēnešu peļņai, reģistrējas 50% uzņēmumu. Tādējādi reģistrācijas izmaksu samazināšana uzlabo darbības legalizēšanu, taču, pat piedāvājot būtisku izmaksu samazinājumu, vairākums neregistrējas. Tas neapšaubāmi ir saistīts ar zemajiem darbības legalizēšanas ieguvumiem, uzņēmēju ierobežotajām ambīcijām, neuzticēšanos valdībai un bailēm no augstajām atkārtotajām legalizēšanas izmaksām vidējā termiņā un ilgtermiņā. Šādi eksperimenti skaidri parāda, ka tikai ar reģistrācijas izmaksu samazināšanu nepietiek darbības legalizēšanas panākšanai.

Vēl viena vienkāršošanas iespēja ir samazināt administratīvo sarežģītību, piemēram, vienkāršojot nodokļu un darba uzskaites administrēšanu mazajiem uzņēmumiem (piemēram, veidlapu un deklarāciju skaits, kopīgas, nevis atsevišķas pārbaudes) un uzlabojot atbalsta un izglītības nodrošināšanu, lai palīdzētu uzņēmumiem ievērot prasības. Šim nolūkam noteikumu ievērošanas izmaksu pētījumos sniegta iespēja novērtēt, cik lielā mērā normatīvais slogs kavē darbības legalizēšanu dažādās nozarēs un uzņēmumu veidos. Tomēr, kā konstatē *Hart et al.* (2005), pašreizējiem noteikumu ievērošanas izmaksu pētījumiem piemīt trīs galvenie trūkumi: tie pievēršas galvenokārt viegli aprēķināmām izmaksām, izslēdzot citas izmaksas (piemēram, psiholoģisko stresu); tie nereti izslēdz regulējuma sniegtās priekšrocības uzņēmējiem, un tie pievēršas galvenokārt tiešajām noteikumu ievērošanas izmaksām, nevis netiešajām (piemēram, kad uzņēmumi uztverto oficiālo noteikumu dēļ nolemj nepaplašināt vai nelegalizēt savu darbību).

Oficiālo noteikumu vienkāršošana var būt arī būtiskākas regulējuma izmaiņas. Viena no iespējām šajā sakarā ir pašnodarbināto nodokļu deklarāciju vienkāršošana. Daudzās valstīs pašnodarbinātie aizpilda detalizētas (bieži vien pašnovērtējuma) nodokļu deklarācijas. Tas prasa ievērojamu laiku un nereti rada psiholoģisku stresu. Ir jāreģistrē ienākumi, jāglabā čeki par visiem izdevumiem un jāveic aprēķini par visiem nodokļu atskaitāmajiem posteņiem, lai varētu aprēķināt tīro peļņu. *Elffers and Hessing* (1997) ierosina ieviest vienotu standartizētu izdevumu atskaitīšanas sistēmu (skatīt arī *Slemrod and Yitzhaki*, 1994). Tā var būt fiksēta summa vai procentuālā daļa no bruto ienākumiem. To ieviešot, atbrīvotos no domām par nodokļos atskaitāmajiem posteņiem, nepieciešamības glabāt un reģistrēt čekus no izdevumiem, kā arī ievērojami vienkāršotu nodokļu sistēmu.

Uzņēmēju priekšrocība, izmantojot šādu vispārējo atskaitīšanas sistēmu, kas jau daudzus gadus pastāv ASV federālajā ienākuma nodokļa sistēmā, ir šāda: ir iepriekš skaidri un droši zināms skaitlis; tiek ietaupīts laiks un grūtības; nav nepieciešams nodokļu konsultants; un samazināta nenoteiktība. Jo augstāks ir standarta atskaitīšanas sliekšnis, jo lielāka ir iespēja, ka tas tiks izmantots tā vietā, lai darbotos ēnu ekonomikā. Patiešām, *Gross* (1990) ziņo par šīs sistēmas popularitāti, atklājot, ka ASV 1990. gadā 71% nodokļu maksātāju izvēlējās standarta atskaitījumu fiksētas summas veidā. Tikmēr no ieņēmumu un izmaksu viedokļa nodokļu

administrācijām ir pilnīgi neefektīvi un nelietderīgi pārbaudīt katru atskaitāmo posteni pašnovērtējuma veidlapā. Tās parasti it nelielas naudas summas, un ierēdņiem ir vajadzīgs daudz laika, lai tās pārbaudītu, apspriestu un labotu. Rezultātā šis pasākums varētu ievērojami samazināt nodokļu administrāciju slodzi, ļaujot resursus novirzīt citām iniciatīvām darbības legalizēšanas veicināšanai. Šis pasākums varētu arī būt neitrāls ieņēmumu ziņā. Veicot esošo nodokļu deklarāciju auditu dažādās nozarēs un profesijās attiecībā uz pieprasītajiem vidējiem vai vidējiem atskaitījumiem, šo standarta atskaitījumu var vai nu vispārēji piemērot (kas būtu vienkāršākais), vai arī vispirms piemērot tikai tām nozarēm un/vai profesijām, kurās ir neregistrēta uzņēmējdarbība ir zeļ un plaukst.

Daudzi no šiem jaunuzņēmumiem savu riska kapitālu saņem no neoficiāliem avotiem, piemēram, ģimenes, draugiem un paziņām. Šie aizdevumi bieži ir samērā neoficiāli, un tas jau pašā sākumā var radīt attieksmi, ka neformālā prakse kļūst par daļu no uzņēmējdarbības kultūras, kura vēl tiek tikai veidota. Lai to novērstu, Nīderlande ieviesa shēmu *Tante Agaath-Regeling* ("Krustmātes Agatas vienošanās"), vēlāk pārdēvējot par Riska un jaunuzņēmumu kapitāla nodokļu shēmu. Tā aizdevējiem sniedza nodokļu atvieglojumu, deklarējot aizdevumu. Atbrīvojot aizdevējus no noteiktiem nodokļiem, par šiem aizdevumiem uzzina nodokļu administrācija, samazinot varbūtību, ka uzņēmumiem šķitīs, ka viņi ir iesaistīti neoficiālas finansēšanas pasākumos, kas var tālāk izplatīties viņu komercpraksē (*Renooy et al., 2004; Williams, 2004b*). Aizdevumam bija jābūt vismaz 2269 EUR un ne vairāk kā 50 000 EUR. Netika veikts nekāds oficiāls izvērtējums.

Vēl viens nodokļu atvieglojumu piemērs ir jaunuzņēmumu prēmija (*Gründungszuschuss, GZ*) Vācijā. 2002. gadā Komisija "Mūsdienu pakalpojumi darba tirgū" (pazīstama kā *Hartz* komisija) ierosināja jaunu valsts subsīdiu jaunuzņēmumiem (*Existenzgründungszuschuss*). Subsīdija, kas pazīstama kā "*Ich-AG*" jeb "*Me PLC*" programma, tika kritizēta par to, ka tā veic tādu pašu funkciju kā otrā pastāvošā programma - "pārejas dotācija" (*Überbrückungsgeld*). Tāpēc 2006. gada augustā abas tika apvienotas "jaunuzņēmumu prēmijas" (*Gründungszuschuss*) programmā. Tā ir pieejama bezdarbnieka pabalsta saņēmējiem, kuri vēlas uzsākt savu uzņēmējdarbību; šie uzņēmēji pirmajos sešos mēnešos papildus bezdarbnieka pabalstam saņem arī ikmēneša dotāciju 300 EUR apmērā. Ja pēc sešiem mēnešiem saņēmējs var pierādīt intensīvu uzņēmējdarbību un sākotnējos sasniegumus, viņš vēl deviņus mēnešus saņem papildu 300 EUR. *Bernhard and Wolff (2011)* uzskata, ka programmai ir tendence piesaistīt vairāk sieviešu nekā vīriešu, savukārt *Caliendo et al. (2011)* arī parāda, ka *GZ* dalībnieki ir gados vecāki un viņiem ir augstāks izglītības līmenis. Kā atzīmē *Bernhard and Wolff (2011)*, laikā no 2007. līdz 2010. gadam *GZ* programmā katru gadu reģistrējas no 119 000 līdz 147 000 bezdarbnieka pabalsta saņēmēju. Lai gan nav pierādījumu par to, vai tas samazinājis neregistrēto uzņēmējdarbību, *Caliendo et al. (2011)* konstatē augstu *GZ* dalībnieku uzņēmējdarbības pastāvēšanas līmeni. Aptuveni 19 mēnešus pēc darbības uzsākšanas 75–84% bijušo *GZ* saņēmēju joprojām strādāja. Tāpēc šī programma, šķiet, palīdz izlīdzināt pāreju no bezdarba uz oficiālu uzņēmējdarbību un samazina bezdarbnieku līdzdalību neregistrētā uzņēmējdarbībā.

Šķiet acīmredzami, ka neregistrētas uzņēmējdarbības veicējiem, kuri vēlas legalizēt savu darbību, ir nepieciešami īpaši atbalsta un konsultāciju pakalpojumi. Tas ticis izpētīts Itālijā (piem., *Caianello and Voltura, 2003; Meldolesi and Ruvolo, 2003*), Apvienotajā Karalistē (piem., *Barbour and Llanes, 2013; Evans et al., 2006; Small Business Service, 2004; Williams, 2004a, 2005, 2006*) un ASV (piem., *Jurik, 2005*). Aktīva atbalsta un konsultāciju sniegšanas pamatojums ir tāds, ka uzņēmējdarbības konsultācijas un atbalsts, ko pieprasa tie, kuri legalizē uzņēmējdarbību, atšķiras no tā, kas nepieciešams jaunuzņēmumiem vai oficiāli strādājošiem uzņēmumi, kuri vēlas paplašināties (*Caianello and Voltura, 2003; Copisarow, 2004; Copisarow and Barbour, 2004; ILO, 2002; Meldolesi and Ruvolo, 2003; Williams, 2005*). Ir arī

atzīts, ka kopumā nav plaši pieejams konsultācijas un atbalsts par darbības legalizēšanu (*Barbour and Llanes, 2013; Copisarow and Barbour, 2004; Small Business Council, 2004; Williams, 2005*). Daudzās valstīs nav pieejams vienkāršas konsultācijas par uzņēmējdarbības legalizēšanu, piemēram, veicamo darbību diagrammas veidā. Nav pieejamas arī konsultācijas par to, kā uzsākt leģitīmu uzņēmējdarbību, vienkāršu plūsmu diagrammu formā. Tā vietā uzņēmēji, vērstoties pie darba un nodokļu administrācijām, nereti saskaras ar sarežģītu darba un nodokļu kodeksu citēšanu, kas nepavisam nav noderīgi uzņēmējiem, kuri vēlas nodarboties ar likumīgu uzņēmējdarbību.

Ir svarīgi izglītēt uzņēmējus par oficiālajiem noteikumiem, lai viņu normas, vērtības un uzskati atbilstu kodificētajiem likumiem un noteikumiem, kuri veido formālās institūcijas. Šim nolūkiem uzņēmējiem nepieciešama izglītošana divās jomās. Pirmkārt, ir jāizglīto uzņēmēji par to, kas viņiem ir jādara saskaņā ar spēkā esošajiem oficiālajiem noteikumiem, sniedzot viegli saprotamu informāciju par viņu pienākumiem. Būtiska daļa nodokļu nemaksāšanas, kā arī sociālās apdrošināšanas un darba tiesību pārkāpumu var būt neapzināti, kam par cēloni ir zināšanu trūkums, pārpratumi un/vai viņu juridisko pienākumu nepareiza interpretācija (*Hasseldine and Li, 1999; Natrah, 2013*). Rezultātā viens no risinājumiem ir sniegt uzņēmējiem plašāku informāciju viegli izmantojamā un saprotamā formātā par viņu pienākumiem (*Internal Revenue Service, 2007; Vossler et al., 2011*). Otrkārt, ir jāorganizē izpratnes veicināšanas kampaņas par pilnīgas deklarēšanas sniegtajām priekšrocībām, kā arī izmaksām un riskiem saistībā ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā.

Ko Latvija var darīt?

- Ieviest “draugu sistēmu” jaunuzņēmumu dibinātājiem, kur viņi “draudzējas” ar pieredzējušāku uzņēmēju. Šeit izmanto vietējos “parauguzņēmējus”, kurus piesaista, piemēram, tirdzniecības kameras, kā padomdevējus topošajiem uzņēmējiem. Šie vietējie parauguzņēmēji/mentori, kas ir likumīgi strādājoši uzņēmēji, draudzētos ar jaunajiem topošajiem uzņēmējiem, lai palīdzētu viņiem leģitimizēt darbību un sniegtu atbalstu un konsultācijas likumīgas uzņēmējdarbības attīstībai. Ministrijas varētu lūgt sniegt tehnisko palīdzību VDI vai VID, lai nodrošinātu ES līdzekļus šai izpratnes veicināšanas iniciatīvai.
- Valsts sniegtas konsultācijas un atbalsts jaunuzņēmumiem par to, kā legalizēt darbību. Šeit jāiekļauj vienkāršas plūsmas diagrammas par veicamajām darbībām, jo īpaši par to, kā reģistrēt savu pirmo darbinieku, lai samazinātu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā jau no uzņēmējdarbības uzsākšanas brīža.

7. Valsts iestāžu saziņa ar nodokļu maksātājiem

7.1. Vai un kā notiek saziņa, lai pozitīvi ietekmētu aplokšņu algu samazināšanos?

Kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību noteicošajam faktoram un tā ietekmei uz aplokšņu algu novēršanu

Lai celtu uzticību valdībai un tādējādi novērstu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, ir jāmodernizē izpildiestādes, padarot tās klientiem draudzīgākas un pieejamākas. Iedzīvotāji, darba ņēmēji un darba devēji bieži neievēro oficiālos noteikumus, un tāpēc, pateicoties zemai uzticībai valdībai, ir lūzums valdības un tās iedzīvotāju sociālajā līgumā. Viens no risinājumiem ir pārvaldes modernizācija.

Labākā prakse cīņā pret šo noteicošo faktoru citās valstīs

Var tikt īstenotas vismaz trīs institucionālās reformas:

- Var uzlabot **procedūras tiesiskumu**, ar ko šeit saprot pārvaldes iestāžu izturēšanos pret iedzīvotājiem ar cieņu, objektīvi un atbildīgi un tādejādi, pārejot no pieejas “policisti un laupītāji” uz pieeju “uz klientu vērsti pakalpojumi”;
- Var uzlabot **procedūras taisnīgumu**, ar ko šeit domāta iedzīvotāju pārliecība, ka viņu ieguldījums ir vienāds salīdzinājumā ar citu ieguldījumu; un
- Var uzlabot **pārdales taisnīgumu**, ar ko šeit saprot iedzīvotāju pārliecību, ka viņi saņem tos labumus un pakalpojumus, kas viņiem pienākas, ņemot vērā viņu nomaksātos nodokļus

Ko Latvija var darīt?

- Nepieciešami pasākumi, lai uzlabotu procedūras tiesiskumu, procedūras taisnīgumu un pārdales taisnīgumu. Šie pasākumi jau iepriekš tekstā ir aplūkoti.

7.2. Pieeja vispirms konsultēt

Pārbaudes iestādes ievēro principu “vispirms konsultēt”. Principa “vispirms konsultēt” mērķis ir panākt, lai uzņēmējiem būtu skaidri saprotami “spēles noteikumi” vai piemērojamās prasības. Piemēram, VID principla “vispirms konsultēt” pamatā ir šādi galvenie darbības virzieni:

- *uz klientu vērsta darbība* - preventīvi panākt savstarpēju izpratni un sadarbību starp VID un VID klientiem, kā arī sekmēt normatīvajos aktos noteikto prasību izpildi, sniedzot tiesību normu skaidrojumu, lai nekonstatētu VID klientu darbībā pārkāpumus un nevajadzētu piemērot soda sankcijas;
- *efektīva uzraudzība* - ieviest kontroles pasākumu kopumu, lai nodrošinātu normatīvajos aktos noteikto prasību ievērošanu, informējot VID klientus par konstatētajiem pārkāpumiem/neatbilstībām, vienlaikus sniedzot ieteikumus un dodot iespēju VID klientiem noteiktā termiņā novērst pārkāpumu/neatbilstību.

Lai novērtētu progresu principa “vispirms konsultēt” ieviešanā un identificētu jomas, kuras iestādēm vēl nepieciešami uzlabojumi, EM ir izstrādājusi novērtēšanas rīku un reizi gadā novērtē iestāžu atbilstību principam “vispirms konsultēt”. Katru gadu iestādes tiek vērtētas četrās etapos - intervējot iestāžu klientus, iestāžu darbiniekus un veicot iestāžu pašnovērtējumus, kā arī ekspertu vērtējumus par iestādēm. Pēc rezultātu novērtēšanas katra iestāde saņem individuālus ieteikumus, kas ļautu uzlabot iestāžu darbību un turpināt pilnveidot procesus nākamajā gadā.

2019. gadā principa “vispirms konsultēt” ieviešana tika vērtēta 22 uzraudzības iestādēs, analizējot saņemtās atbildes no kopumā 4928 klientiem (uzņēmējiem) un 1721 darbiniekiem, izvērtējot iestāžu sniegtos pašnovērtējumus, kā arī 6 ekspertiem un 8 padomes ekspertu sniegtos novērtējumus.

Atspoguļojot principu “vispirms konsultēt”, VDI darba stratēģija no 2018. līdz 2019. gadam iezīmēja pāreju no tradicionālajiem KPI (galvenie darbības rādītāji), piemēram, veikto pārbaūžu skaita un identificēto nedeklarēta darba gadījumu skaita, uz jauniem preventīviem KPI. Šeit ietilpst:

- Sniegto konsultāciju/atbalsta konsultāciju skaits (pašlaik tiek izmēģināts ar uzņēmumiem divās nozarēs, kur dominē nedeklarēta nodarbinātība). Panākumus mēra pēc klientu apmierinātības līmeņa.

Šī KPI priekšnoteikums ir komunikācijas stratēģijas/plašsaziņas līdzekļu plāna izstrāde VDI biznesa plānā, kurā ir norādīts, kas un kāpēc ir adresētam, informācija/vēstījums, kas jānodod dažādām auditorijām, visefektīvākā piegādes metode un plāni sadarbībā ar citiem valsts pārvaldes departamentiem un sociālajiem partneriem, lai atbalsta un konsultāciju legalizēšanai.

Tomēr šī darbība vēl nav pilnībā ieviesta, un tā tiks iekļauta nākamajā VDI stratēģijā 2020.–22. gadam.

Galvenā joma pieejas “vispirms konsultē” īstenošanā ir papildu apmācības, kas nepieciešamas inspektoriem, lai mainītu uz kontroli un sodiem vērstu domāšanas veidu uz tādu veidu, saskaņā ar kur viņi vispirms konsultē darba devējus un darba ņēmējus, lai uzlabotu saziņu. Šis ir gan izaicinājums, gan nemitīgs darbs. VDI stratēģijā arī ir KPI:

- “Riska” uzņēmumi saņem VDI konsultācijas pirms VDI vizītes un tiem ir iespēja novērst iespējamus pārkāpumus. Šim uzdevumam ir KPI: “Riskā” uzņēmumu konsultāciju skaits (2018. gads - atbilstoši VDI jaudai un tiek noteikts kā atskaites vērtība; 2019. gads - 10% pieaugums salīdzinājumā ar 2018. gadu; 2020. gads - 20% pieaugums salīdzinājumā ar 2018. gadu).
- Jaunizveidotajiem uzņēmumiem sniegto konsultāciju skaits (2018. gads - ir izveidots konsultāciju modelis un tiek apmācīti VDI darbinieki; 2019. gads - veikto konsultāciju atskaites vērtība; 2020. gads - konsultāciju skaita pieaugums par 10% salīdzinājumā ar 2019. gadu).
- “Riskā” uzņēmumi saņem VDI konsultācijas pirms VDI vizītes un tiem ir iespēja novērst iespējamus pārkāpumus. Šim uzdevumam ir KPI: “Riskā” uzņēmumu konsultāciju skaits (2018. gads - atbilstoši VDI jaudai un tiek noteikts kā atskaites vērtība; 2019. gads - 10% pieaugums salīdzinājumā ar 2018. gadu; 2020. gads - 20% pieaugums salīdzinājumā ar 2018. gadu).
- Klientu apmierinātība ar VDI pakalpojumiem (2018. gads - tiek izveidota klientu apmierinātības sistēma un noteikta atskaites vērtība; 2019. gads - 5% pieaugums salīdzinājumā ar 2018. gadu; 2020. gads - 10% pieaugums līdz 2018. gadam). KPI 2: “Vispirms konsultē” rādītājs (2018. gads - atskaites vērtība; 2019. gads - 5% pieaugums salīdzinājumā ar 2018. gadu; 2020. gads - 10% pieaugums salīdzinājumā ar 2018. gadu).

Arī citās valstīs ir pieņemta “vispirms konsultē” līdzīga pieeja. Piemēram, Lielbritānijā *HMRC* pieeja ēnu ekonomikas apkarošanai ir saskaņota ar departamenta vispārējo pieeju noteikumu ievērošanas nodrošināšanai, izmantojot neatbilstības apkarošanas stratēģiju “sekmēt, novērst, reaģēt”, kuras norādītais mērķis ir šāds:

- Sekmēt atbilstību noteikumiem, iestrādājot to sistēmās un procesos;
- Novērst neatbilstību reģistrācijas laikā vai neilgi pēc tam; un
- Reaģēt uz neatbilstību, izmantojot labi izstrādātu sistēmu.

Tagad, tāpat kā VDI, visām aplokšņu algu novēršanā iesaistītajām valsts iestādēm ir jānodrošina, lai visi to stratēģiskie mērķi un galvenie darbības rādītāji pilnībā atspoguļotu principa “vispirms konsultē”.

8. Secinājumi un ieteikumi

Nav tādas “burvju nūjiņas”, kas samazinās darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Ir nepieciešami daudzi politikas ieviešanas pasākumi katram noteicošajam faktoram, kas nosaka darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā.

Uzticība un apmierinātība ar valdības sniegtajiem pakalpojumiem

Vai sabiedrība tic sociālās apdrošināšanas sistēmai - iespējai saņemt atbilstošu pensiju

- Latvija (piemēram, VID) var uzsākt mārketinga kampaņu, informējot, ka COVID-19 pandēmijas īstermiņa atbalsta pasākumi ir bijuši pilnu sociālo iemaksu veikšanas radīts ieguvums, jo šīs personas ir saņēmušas 75% no deklarētās algas.
- VID varētu arī plašāk informēt, ka tie, kuri saņēma aplokšņu algas pirms pandēmijas, būs tiesīgi saņemt tikai 75% no deklarētās algas, parādot aplokšņu algu pieņemšanas negatīvo ietekmi.
- Attiecībā uz pensijām vissvarīgākā politika turpmākajos gados ir neveikt politikas izmaiņas. Nepieciešama politikas stabilitāte un pastāvība. Ja tiek veiktas izmaiņas, tām jābūt acīmredzami izdevīgākām iedzīvotājiem, nevis otrādi, un tām jābūt acīmredzamām un viegli saprotamām.

Sabiedrības un/vai uzņēmēju apmierinātība ar valdības saņemtajiem pakalpojumiem; kā tiek tērēta nodokļu maksātāju nauda.

- Pēc nodokļu deklarācijas aizpildīšanas nodokļu maksātājs varētu saņemt informāciju par posteņiem par to, kā tiek iztērēti nodokļi (piemēram, xxx EUR no viņu nodokļiem ir iztērēti skolām, yyy EUR veselības pakalpojumu sniegšanai, zzz EUR policijas un ugunsdzēsības dienestu darbībai).
- Uz ceļiem, ātrās palīdzības un ugunsdzēsēju mašīnām, kā arī slimnīcās, ārstu praksēs un skolās varētu izvietot zīmes ar uzrakstu “Šis pakalpojums ir apmaksāts no jūsu nodokļiem”.
- Ieviešot skolu pilsoniskās izglītības programmā jautājumu par nodokļiem un darba likumdošanas ievērošanu, varētu tikt uzlabota jauniešu izpratne par likumpaklausības nozīmi.
- Var izvērtēt iespēju pārnest kampaņu “Paldies, ka maksājat nodokļus” no Igaunijas.
- Var izvērtēt iespēju pārnest kampaņu “Kur paliek mana nauda?” no Igaunijas.
- Var izvērtēt tādas lietotnes izstrādes iespējamību, kas parāda nodokļu un sociālo iemaksu nedeklarēšanas pilnā apmērā negatīvo ietekmi uz izdevumiem slimnīcām, skolām un citām izdevumu jomām, kuras pilsoņi uzskata par svarīgām viņu labklājībai. Tas parādītu negatīvo ietekmi uz viņu dzīvēm, pieņemot aplokšņu algas.

Sabiedrības/uzņēmēju apmierinātība ar dažādu iestāžu darbu, piemēram, valsts ieņēmumu dienesta darbu, likumdošanu uzņēmējdarbības jomā, utt.

- Lai ieviestu procedūras taisnīgumu, nepieciešama klientam draudzīgāka pieeja. Pirmie soļi šajā virzienā ir inspekciju darbības maiņa uz:
 - vairāk uz klientu vērstu konsultējošu pieeju, gan izveidojot konsultatīvās vienības savās inspekcijās (līdzīgi kā “zvanu centrs” ar iepriekš sagatavotām atbildēm), gan darba vietā pieņemot vairāk konsultējošu pieeju, un
 - Apmācīt inspektorus izvēlēties vairāk konsultējošu pieeju, tostarp:
 - Tā vietā, lai vienkārši uzdotu jautājumu par pārbaudes kontrolsarakstu nopratināšanas veidā, inspektorus var apmācīt sarunāties ar darba ņēmējiem un darba devējiem un strādāt plašāk par jautājumiem, kas minēti kontrolsarakstā;
 - Apmācību laikā inspektori jāiesaistās lomu spēlē, uzņemoties dažādu iesaistīto personu lomas, lai saprastu, kā tās jūtas;
 - Inspektorus var mudināt aizvest darba ņēmēju no darba veikšanas vietas un intervēt viņu citur, lai palielinātu uzticību un ļautu viņiem izstāstīt savu stāstu, un

- Inspektori var ierakstīt interviju, izmantojot pie ķermeņa piestiprinātu kameru, un vēlāk to noskatās, vērojot darbinieka izteiksmi, kad tiek uzdoti konkrēti jautājumi.
- Lai sekmētu uzņēmējdarbībai draudzīgāku pieeju pārbaudēm, var attīstīt ciešāku sadarbību pārbaudē jomā. Katra izpildiestāde varētu izvirzīt mērķi panākt, ka noteikta daļa no visām pārbaudēm tiek veiktas kā kopīgas vai saskaņotas pārbaudes.

Korupcijas līmeņa valdībā uztvere (dažādi līmeņi)

- Palielināt sodus par “sabiedrisku amatu ļaunprātīgu izmantošanu privāta labuma gūšanai”.
- Palielināt atklāšanas risku, nodrošinot klientiem sūdzību ziņošanas tālruņus.
- Nodrošināt labākas algas valsts amatpersonām.
- Uzlabot izpildes procesus (piemēram, pārbaudes un revīzijas) veidā, kas novērš korupcijas iespējas (piemēram, vairāk birojā balstītas un rakstiskas, nevis klātienē mutiskas pārbaudes, pie ķermeņa piestiprinātu kameru izmantošana pārbaudes apmeklējumu laikā, kas tiek ieslēgtas un novērst iekļūšanu fiziskajās telpās, izmantojot GPS).

Iespēja tikt piekertam un/vai sodītam

Iespēja tikt piekertam

- Lai uzlabotu darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā atklāšanu, Latvijā ir jāpāriet no pārbaudes darba vietā uz datu iegūšanu un saskaņošanu, izmantojot dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai konstatētu anomālijas/netipiskus rādītājus. Ir nepieciešama stratēģiski pareizāka pieeja datu bāzes projektēšanai, vaicājot: "Kādi dati ir nepieciešami, lai identificētu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā?" nevis “kas ir manā rīcībā, ko es varētu izmantot?”.
- Ir arī jānodrošina pilnīga piekļuve datu bāzei visiem inspekcijas dienestiem. Lai gan katra izpildinstitūcija (VDI un VID) darbojas atsevišķi, tās var pieprasīt datus no citām iestādēm (VDI noteikumu 12. panta 4. punkts un VID noteikumu 4. panta 17. punkts nodrošina sadarbību datu kopīgas izmantošanas veidā - VID ģenerāldirektors var pilnvarot VID amatpersonas iegūt informāciju un dalīties ar to). Informācija tiek kopīgota starp VID un VDI, izmantojot FTPS serveri, kur abas iestādes bieži ievieto būtisku informāciju par uzņēmumiem, kuros kāda no iesaistītajām iestādēm ir atklājusi nedeklarētu darbu. Ārējie efektivitātes novērtējumi nav veikti, taču iekšēji VDI sadarbību ar VID un citām iesaistītajām iestādēm vērtē kā diezgan efektīvu.
- Līdz šim VDI bijusi ierobežota piekļuve VID datu bāzei, un to varētu uzlabot, izmantojot divpusēju līgumu, lai palīdzētu VDI uzlabot riska novērtējumu, ko pievieno pārbaudāmo uzņēmumu atlasei. Varētu apsvērt, kā risināt problēmas, kas saistītas ar datu kopīgošanu, izveidojot vienu centrāli, kas nodrošina datu iegūšanas un analīzes pakalpojumus visām valdības ministrijām, kas iesaistītas cīņā ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, līdzīgi Pelēkās ekonomikas informācijas vienībai (GEIU) Somijā.
- Iespējamie rādītāji, kurus varētu izmantot, lai identificētu riska uzņēmumus, kuri, iespējams, ir iesaistīti darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā, ir šādi:
 - Vidējā alga uzņēmumā salīdzinājumā ar vidējo algu tajā pašā nozarē;
 - Vidējā alga uzņēmumā salīdzinājumā ar vidējo algu reģionā;
 - Noteiktas nodarbošanās/profesijas vidējā alga uzņēmumā neatbilst vidējai algai tajā pašā nodarbošanās/profesijā valstī, nozarē un/vai reģionā;

- Liela daļa uzņēmuma darbinieku strādā nepilnu slodzi, salīdzinot ar citiem līdzīgiem uzņēmumiem;
- Darbinieku skaits/kopējā izmaksātā alga neatbilst apgrozījumam;
- Saņemtās sūdzības par nedeklarētu darbu;
- Uzņēmumā iepriekš ir bijuši pārkāpumi saistībā ar nedeklarētu darbu;
- Uzņēmumi, kuros lielāka daļa strādājošo saņem minimālo algu, salīdzinot ar citiem līdzīgiem uzņēmumiem.
- Kad ir identificēti iespējamie netipiskie/anomālie uzņēmumi, kuri iespējams nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, var nosūtīt gan darba ņēmējiem, gan darba devējiem paziņojuma vēstules, kurās izklāstīti ieguvumi no pilnu sociālās iemaksu veikšanas un sekas, kas iestājas, tiekot pieķertiem to nedarot.
- Lai paziņojuma vēstules būtu iedarbīgas:
 - vēstulei ir jāļauj tās saņēmējam vienkārši nodrošināt noteikumu ievērošanu, piemēram, sniedzot hipersaiti vai norādot, kāds ir nākamais veicamais solis;
 - vēstulē jāuzsver galvenie vēstījumi, proti, svarīga informācija vai darbības, kuras jāveic;
 - jāizmanto personalizētas vēstules un valoda, lai cilvēki saprastu, kāpēc ziņojums vai process viņiem ir aktuāls;
 - vēstulēs jāsniedz informācija par citu dalībnieku pozitīvo rīcību (piem., “9 no 10 uzņēmumiem laikus maksā nodokļus”), un vēstulē sniegtas atsauces uz situāciju viņu konkrētajā apvidū ceļ efektivitāti;
 - vēstulēs jāuzsver noteikumu neievērošanas riski un ietekme (piemēram, plašāka ietekme uz sabiedriskajiem pakalpojumiem un personiskā ietekme uz saņēmējiem, piemēram, palielināts pārbaužu risks un sekas pieķerot).

Soda smagums pieķerot: likumdošanas līmenis (uz papīra)

- VDI kā galveno stratēģisko mērķi ir pieņēmusi nedeklarēto darba attiecību transformēšanu par deklarētām darba attiecībām. Naudas sodu sistēmai par nedeklarētu darbu jāatspoguļo šis stratēģiskais mērķis. Pārņemot Grieķijas naudas sodu sistēmu, VDI varētu samazināt naudas sodu, ja darba devējs pilnā mērā nedeklarēto nodarbinātību pārveido par pilnībā deklarētu nodarbinātību, naudas sodu samazinot par laika periodu, kurā darbinieks tiek pieņemts pilnas slodzes deklarētā darbā.
- Ieviest apgrieztās piegādes ķēdes atbildības iniciatīvu, kur uzņēmumi piegādes ķēdes augšgalā ir atbildīgi par to, lai tālāk piegādes ķēdē strādājošo nodarbinātība būtu pilnībā deklarēta. Tā var būt brīvprātīga darba devēja iniciatīva attīrīt piegādes ķēdes no darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā. Vai nu darba devējs piegādes ķēdes augšgalā uzņemas atbildību par to, lai tā būtu, vai arī var pieņemt iniciatīvu, kuras pamatā ir kopīga atbildība. To varētu ieviest, atlasot aptuveni desmit lielus Latvijas uzņēmumus saistībā ar valsts iepirkuma līgumu izpildi. Šāda brīvprātīga pieeja ļautu uzņēmumiem ietekmēt turpmāko politikas virzienu šajā jomā, un tā nav tik smagnēja kā juridisks pienākums. Tas varētu ietvert: līgumā balstītu saistību izstrādi noteiktā nozarē (piemēram, būvniecībā) uzņēmējdarbības veikšanai; un lielākie uzņēmumi nosaka noteiktus nosacījumus apakšuzņēmumu līgumiem (līgumslēdzēju pušu skaits, apstiprinājums apakšuzņēmējiem pārkāpumu gadījumā, maksājumu nosacījumu klauzulas, piemēram, atskaitīšana/maksājuma atlikšana līdz pārkāpuma novēršanai).

- Izpildiestādes var arī kā sankciju izmantot neatbilstību sarakstus, vai nu i) liedzot piekļuvi uzņēmumu galvenajam finansējuma avotam (piemēram, publiskā iepirkuma līgumiem), ii) mudinot darba devējus neizmantot šos neatbilstīgos uzņēmumus pakalpojumu vai preču iegādei, vai (iii) liegt piekļuvi subsīdijām neatbilstības sarakstos iekļautajiem. Tādējādi uzņēmumiem tiek radīts stimuls ievērot prasības. Ja tie neatbilst noteikumiem, tiem liedz pieeju galvenajiem ienākumu avotiem. Sociālie partneri un citas ieinteresētās personas var arī izmantot neatbilstības sarakstus, piemēram, darba devējiem neizmantojot sarakstā iekļautos komersantus.
- Atbilstības sarakstus var izmantot arī uzņēmumi, pret kuriem nesenā pagātnē nav piemērotas nodokļu, darba vai sociālās apdrošināšanas likumu sankcijas, piemēram, Igaunijas Nodokļu un muitas pārvaldes (ETCB) uzturētais komersantu [kopējais nodokļu prakses vērtējums](#). Tos var izmantot, lai noteiktu pārbaudes veikšanas varbūtību un, ja tas tiek publicēts, tas ļauj uzņēmumiem izlemt, kurus apakšuzņēmējus izmantot.
- Izmantot “publisku kaunināšanu”, publicējot tos uzņēmumus un/vai darbiniekus, kuriem ir piemērotas sankcijas par darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā.

Racionāla izvēle: risks tikt pieķertam pret to, kas “faktiski” notiek, kad esi pieķerts. Tostarp tiesu efektivitāte/prakse, tiesiskā regulējuma piemērošana, piemēram, aplokšņu algu kriminalizēšana.

- Izpildiestādes Latvijā var analizēt katru no šiem pieciem sankciju izpildes posmiem, lai identificētu šķēršļus efektīvai un lietderīgai sankciju īstenošanai, un formulēt priekšlikumus identificēto šķēršļu pārvarēšanai:
 - Informācijas apmaiņa par pārkāpumu un pārkāpēju;
 - Lēmums par sankcijām un pārsūdzēšanas kārtību;
 - Nodrošināšana, ka informācija tiek atzīta par pierādījumu;
 - Skaidra vienošanās par pienākumiem, izmaksām un atgūtajiem līdzekļiem, un
 - Sankciju izpildes panākšana.

Ietekme uz nodokļu politiku.

Nodokļu īpatsvara līmenis zemajām algām, arī salīdzinājumā ar kaimiņvalstīm.

- Samazināt nodokļu īpatsvaru zemām algām, iespējams, samazinot ienākuma nodokli zemajām algām, ir viena iespēja, taču tai ir plašāka ietekme, ne tikai darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā novēršana.

Vispārēja (uzņēmēju/sabiedrības) apmierinātība ar nodokļu politiku

- Valdībai nevajadzētu publicēt informāciju, ka darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā ir izplatīta parādība. To izdarot, iedzīvotāji un uzņēmēji uzskatīs, ka citi krāpjas un arī paši tā darīs. Tāpēc valdībai ir jāuzsver, kā darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā ir neliels izņēmuma gadījums un ka lielākā daļa ievēro likumu.

Nodokļu sistēmas sarežģītība: atskaišu iesniegšanas un nodokļu nomaksas vienkāršība.

Birokrātija.

- Ieviest regulatīvā ietekmes novērtējuma (RIA) pārbaudes visiem ierosinātajiem oficiālajiem noteikumiem un pat paplašināt to, iekļaujot “darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā regulatīvās ietekmes novērtējuma” testu.

- Palīdzība lietvedībā. Tas var ietvert bezmaksas lietvedības programmatūras nodrošināšanu uzņēmumiem, faktu lapu nodrošināšanu par lietvedību un/vai bezmaksas konsultācijas vai apmācību, piemēram, tālruņa līnijas vai izglītojošus kursus.
- nodrošināt pakalpojumu, kas ļauj uzņēmumiem un darba ņēmējiem aprēķināt savas nodokļu un sociālās apdrošināšanas saistības.

Nodokļu sistēmas sarežģītība: daudzi nodokļu režīmi, kas sniedz “nodokļu optimizācijas” iespējas

- Ja plašākā sabiedrībā trūkst pārliecības par ieguvumiem, maksājot pilnus nodokļus, dominē nodokļu optimizācijas prakse. Tāpēc risinājums ir uzlabot nodokļu morāli (skatīt zemāk).
- Ieviest nodokļu politiku, kas atvieglo un padara izdevīgāku gan darba devējiem, gan darba ņēmējiem savas nodarbinātības deklarēšanu pilnā apmērā.
- Elektronisko norēķinu sistēmu stimulēšana un atturēšana no skaidras naudas maksājumiem, lai samazinātu skaidras naudas apjomu, kas izmanto aplokšņu algu izmaksai skaidrā naudā (piemēram, skaidras naudas norēķinu griesti, tirdzniecības vietu (POS) termināļu pieejamība visās nozarēs, tikai elektronisko maksājumu izmantošana valdības iestādēs, apgrūtināta piekļuve skaidrai naudai, piemēram, beznodevu ATM, stimuli karšu izmantošanai tirdzniecības vietā)
- Ļaut tos, kas brīvprātīgi informē valsts varas iestādēs par savu agrāko darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, atbrīvot no soda (vai samazināt to), kas būtu piemērots, ar nosacījumu, ka turpmāk noteikumi tiek ievēroti. Šādai brīvprātīgas informēšanas programmai ir vairākas iespējas:
 - Informēšana var būt ar vai bez soda piemērošanas par agrāku noteikumu neievērošanu.
 - Ja tiek piemēroti sodi, soda apmērs var tikt pakāpeniski samazināts par noteiktām summām atkarībā no tā, vai darba devējs piekrīt nodarbināt nepilnā apmērā deklarēto darba ņēmēju, pilnībā deklarējot (uz pilnu slodzi), vismaz uz 3, 6 vai 12 mēnešiem.
 - Shēma var būt vispārīga, kā arī tā var būt mērķēta uz:
 - konkrētām nozarēm, piemēram:
 - tūrisma nozari;
 - celtniecības nozari;
 - personiskiem un māsaimniecības pakalpojumiem, vai
 - lauksaimniecību.
 - konkrētām iedzīvotāju grupām vai darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā veidiem, piemēram:
 - pilnībā nedeklarētas algas;
 - pilnībā nedeklarēts nostrādātais stundu skaits;
 - kā stimulu iziešanai no ēnu ekonomikas var piedāvāt vai nepiedāvāt piekļuvi īstermiņa finansiālajam atbalstam COVID-19 pandēmijas apstākļos.
 - Piekļuvei šādam īstermiņa atbalstam var piemērot (vai nepiemērot) nosacījumu, ka uzņēmumam jāpiedāvā brīvprātīgi uzrādītajiem nepilnā apmērā deklarētajiem darbiniekiem pilnas slodzes līgumu vismaz uz x mēnešiem.

Konkurence pret izvairīšanos no nodokļu nomaksas, nodokļu morāle

Izvairšanās no nodokļu nomaksas (aplokšņu algu maksāšana) kā pašpietiekama parādība: plaši izplatīta darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā kropļo konkurenci, un firmas var pieņemt lēmumu izvairīties no nodokļu nomaksas, lai spētu konkurēt.

- Valdības vēstījumam attiecībā uz darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā jābūt tādām, ka šāda prakse ir reta un/vai attiecas tikai uz dažām nozarēm/profesijām/uzņēmumiem, taču kopumā oficiālo noteikumu ievērošanas līmenis ir augsts. Vēstījumam jābūt tādām, ka tie, kuri nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, ir izņēmums un ka pastāv liela varbūtība tos atklāt, pateicoties valdības ieguldītajiem resursiem datu iegūšanas jomā (proti, visu redzošais "lielais brālis" VID un VDI).

Nodokļu morāle: vai krāpšanās ar nodokļiem ir attaisnojama, ja ir tāda iespēja. Darba ņēmēju pusē

- Jāuzsāk izglītojoša un izpratni veicinoša kampaņa par pilnībā deklarētās nodarbinātības priekšrocībām un aplokšņu algu saņemšanas izmaksām, ņemot vērā zaudētos nākotnes ieguvumus. Varētu vēlreiz palaist neseno izpratnes veicināšanas kampaņu #Atrāpies, atkal pievērsties galvenokārt jauniešiem vecumā no 16 līdz 24 gadiem, kuri uzsāk darba gaitas, galveno uzmanību pievērsot sociālo mediju, tostarp *YouTube* videoklipu un vlogu, *Instagram* un *Facebook*, kā arī e-klases izmantošanai. Starp galvenajiem vēstījumiem atkal būtu jābūt - nepieņemt aplokšņu algas, jo aplokšņu alga bieži pazūd vai samazinās, un atkal ir jāizmanto *YouTube* vlogeri kā galvenajie jauniešu ietekmētāji, kuri stāstītu par savu negatīvo pieredzi ar aplokšņu algām.
- Plašāk skatoties, jāpalaiž kampaņas darbinieku izglītošanai par nodokļu nomaksas sniegtajām priekšrocībām attiecībā uz sabiedriskajām precēm un pakalpojumiem, ko viņi saņem apmaiņā pret samaksājamiem nodokļiem. Nodokļu un darba tiesību jautājumu var ieviest skolu pilsoniskās izglītības programmā, katru gadu var nosūtīt vēstules darbiniekiem par to, kā tiek tērēti viņu nodokļi, izvietot uzrakstus "Šis pakalpojums ir apmaksāts no jūsu nodokļiem" uz ugunsdzēsēju automašīnām, ceļiem un ātrās palīdzības automašīnām, kā arī slimnīcās, ārstu praksēs un skolās.
- Darbiniekiem varētu izstrādāt tiešsaistes lietotnes rīku, ar ko aprēķināt aplokšņu algu maksājumu pieņemšanas negatīvās izmaksas. Darbinieki varētu ievadīt savu aplokšņu algu un redzēt, cik daudz viņi zaudē maternitātes, slimības, bezdarbnieka pabalstā un pensijas iemaksās. Tā arī parādītu cik daudz viņi kopumā zaudēs nākamo trīsdesmit gadu laikā. Turklāt, lai iekļautu mācīšanos, var organizēt skolēnu konkursu šīs tiešsaistes lietotnes izstrādei, sniedzot datus lietotnes izstrādes konkursa dalībniekiem, pastiprinot mācīšanos viņu vidū. Kā balvu var piedāvāt *iPhone* viedtālruni.
- Varētu organizēt Latvijas Brīvo arodbiedrību savienības (LBAS) skolēnu konkursu SMĀRTS, kas notika 2011. un 2012. gadā, atkārtojumu. Konkursa mērķis bija palielināt skolēnu informētību par darba tiesībām un drošību darbā, un šeit varētu ietvert darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā jautājumu.

Nodokļu morāle: vai krāpšanās ar nodokļiem ir attaisnojama, ja ir tāda iespēja. Darba devēju pusē

- Darba devēji ir jāizglīto un jāinformē par to, ko no viņiem prasa pašreizējā sistēma. Šim nolūkam ir jāsniedz viegli saprotama informācija par viņu pienākumiem attiecībā uz noteikumiem.
- izpratnes veicināšanas kampaņas, kurās darba devēji tiek informēti par ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā saistītajiem riskiem un izmaksām un pilnīgas deklarēšanas sniegtajām priekšrocībām.

Jautājumi, kas skar konkrēti nozares un uzņēmuma lielumu: aplokšņu algas noteicošie faktori. Tas ietver administratīvo slogu (dažādos līmeņos), īpašus mehānismus nozares specifikas dēļ aplokšņu algu mazināšanai

Būvniecības nozare

- Novērtēt sociālo personas apliecību ieviešanas iespējamību būvlaukumos. Pirmkārt, tā varētu būt brīvprātīga, nozares virzīta iniciatīva.
- Izmantot datu iegūšanu, lai identificētu riska būvniecības uzņēmumus un nosūtītu paziņojumu vēstules. Būtu jāveic eksperimenti ar dažāda veida paziņojumu vēstulēm, lai redzētu, kas ir strādā un kas nestrādā, izmantojot pieeju “testē, mācies un pielāgo”.
- Izmantot apgriezto piegādes ķēdes atbildību, padarot piegādes ķēdes augšdaļā esošos atbildīgus par viņu apakšuzņēmējiem.
- Apakšuzņēmēju skaita samazināšana līdz 2-3

Mazumtirdzniecība

- Iesaistīties datu iegūšanas jomā, samazinot darba samaksas nedeklarēšanu mazumtirdzniecības vietās

Vairumtirdzniecība

- Veikt datu iegūšanu, izmantojot dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai identificētu anomālijas/netipiskus rādītājus (t.i., “riska” vairumtirdzniecības uzņēmumus).
- Pēcpārbaude, izmantojot pārbaudes darba vietā, auditus un/vai paziņojuma vēstules.

Ražošana

- Veikt datu iegūšanu, izmantojot dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai identificētu anomālijas/netipiskus rādītājus (t.i., “riska” ražošanas uzņēmumus).
- Pēcpārbaude, izmantojot pārbaudes darba vietā, auditus un/vai paziņojuma vēstules.

Pakalpojumi

Viesmīlības nozare

- Likumā noteikt pienākumu ēdienkartēs iekļaut paziņojumu, ka restorānam ir obligāti jāizsniedz kases čeks par maltītes cenu. Ja tas netiek uzrādīts, pircējam ir tiesības nemaksāt par maltīti.
- Ieviest **čeku loterijas**, lai samazinātu aplokšņu algu izmaksu, ierobežojot neregistrētu apmaiņu izsniedzot vairāk čeku darījumos starp uzņēmumiem un patērētājiem. Tas ierobežo uzņēmumiem pieejamo skaidru naudu, ko izmantot aplokšņu algu izmaksai. Lai ļautu pircējiem elektroniski pārbaudīt, vai rēķins ir verificēts, var ieviest lietotni “Pārbaudi rēķinu”, kur klients var noskenēt rēķinā esošo kodu.
- Nepieciešama uzlabota datu iegūšana un riska novērtējums. Viena vienkārša iniciatīva varētu būt izmantot pagaidu rādītāju, piemēram, **minimālo darbinieku skaitu**, kas nepieciešamas dažādu veidu viesmīlības uzņēmējdarbības veikšanai (piemēram, restorānam). Dinamisko salīdzinošo novērtēšanu izmanto, lai identificētu riska uzņēmumus. Tas ļauj datiem dinamiski konstatēt, kas ir norma, un šo mainīgo normu izmantot, lai identificētu netipiskas vērtības.

- Viesmīlības uzņēmumos, tostarp viesnīcās, restorānos un bāros, “apgrozījuma un kredītkartes darījumu attiecību” var izmantot, lai identificētu netipiskus uzņēmumus, kur apgrozījums pret kredītkaršu kopējiem darījumiem atšķiras no normas.
- Paziņojuma vēstules ir izpildes aģentūru pasta vai e-pasta paziņojumi uzņēmumiem vai darbiniekiem, sniedzot informāciju par tiem saistošajiem juridiskajiem pienākumiem un pastāvošajām kontroles sistēmām. Viesmīlības nozarē steidzami nepieciešama paziņojuma vēstuļu izmantošana, lai mudinātu pilnībā deklarēt viesmīlības nozarē strādājošo saņemtas dzeramnaudas.
- Iniciatīva apbalvot atbilstīgos viesmīlības nozares uzņēmumus, jo īpaši viesnīcas, iekļaujot “atbilstības sarakstos”, ļauj uzlabot klientu bāzi, ieviešot *EFFAT* sociālās etiķetes iniciatīvu “Just Tourism” (taisnīgs tūrisms). Tādējādi tiek ieviestas viesnīcu nozares sociālās etiķetes, lai palīdzētu tūristiem izdarīt informētu izvēli, apmetoties viesnīcā, kurā ievēro darba ņēmēju tiesības.

Taksometru operatori un autovadītāji

- Ieviest visos taksometros melnās kastes skaitītājus.
- Lai mudinātu klientus lūgt čekus, ieviest taksometru čekiem īpašu “taksometru čeku loteriju”, kā loterijas numuru izmantojot taksometra brauciena datumu un cenu. Tas sniedz taksometra klientam iemeslu pieprasīt čeku (“Es gribu laimēt taksometru čeku loterijā”). “Taksometru loterijas” plakāta izlikšanu visos taksometros var padarīt par obligātu, informējot klientus par čeku pieprasīšanu. Rīgā var veikt izmēģinājuma eksperimentu, lai pārbaudītu šādas programmas iespējamību un novērtētu papildu nodokļu ieņēmumu un taksometru loterijas programmas darbības izmaksu attiecību.
- Piemērot taksometru licenču izsniegšanai nosacījumus: i) reģistrācija VID un ii) vadītājam nav nodokļu, sociālās apdrošināšanas vai darba tiesību pārkāpumu (t.i., viņu vārdi ir “atbilstības sarakstos” vai nav “neatbilstības sarakstos”).

Jaunuzņēmumi

- Ieviest “draugu sistēmu” jaunuzņēmumu dibinātājiem, kur viņi “draudzējas” ar pieredzējušāku uzņēmēju. Šeit izmanto vietējos “parauguzņēmējus”, kurus piesaista, piemēram, tirdzniecības kameras, kā padomdevējus topošajiem uzņēmējiem. Tajā iesaistītu vietējos parauguzņēmējus/mentorus, izveidojot “draugu sistēmu”, kuras ietvaros likumīgi strādājoši uzņēmēji, draudzētos ar jaunajiem topošajiem uzņēmējiem, lai palīdzētu viņiem leģitimizēt darbību un sniegtu atbalstu un konsultācijas likumīgas uzņēmējdarbības attīstībai. Ministrijas varētu lūgt sniegt tehnisko palīdzību VDI, lai nodrošinātu ES līdzekļus šai izpratnes veicināšanas iniciatīvai.
- Valsts sniegtas konsultācijas un atbalsts jaunuzņēmumiem par to, kā legalizēt darbību. Šeit jāiekļauj vienkāršas plūsmas diagrammas par veicamajām darbībām, jo īpaši par to, kā reģistrēt savu pirmo darbinieku, lai samazinātu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā jau no uzņēmējdarbības uzsākšanas brīža.

Valsts iestāžu saziņa ar nodokļu maksātājiem

Vai un kā notiek saziņa, lai pozitīvi ietekmētu aplokšņu algu samazināšanos?

- Nepieciešami pasākumi, lai uzlabotu procedūras tiesiskumu, procedūras taisnīgumu un pārdales taisnīgumu. Šie pasākumi jau iepriekš tekstā ir aplūkoti.

Pieeja vispirms konsultēt

- Turpināt pieejas “vispirms konsultē” plašu ieviešanu un uzraudzību un nodrošināt, ka cīņā ar aplokšņu algām iesaistīto valsts iestāžu stratēģiskie mērķi un galvenie darbības rādītāji (KPI) pilnībā atspoguļo principu ”vispirms konsultē”, izmantojot iepriekš minētos politikas ieviešanas ieteikumus.

Bibliogrāfija

- Adams, C. and P. Webley (2001), ‘Small business owners’ attitudes on VAT compliance in the UK’, *Journal of Economic Psychology*, **22** (2), 195-216.
- Alm, J. (2011), ‘Designing alternative strategies to reduce tax evasion’, in M. Pickhardt and A. Prinz (eds.), *Tax Evasion and the Shadow Economy*, Cheltenham: Edward Elgar, 13-32,
- Alm, J. and B. Torgler (2011), ‘Do ethics matter? tax compliance and morality’, *Journal of Business Ethics*, **101**, 635–51.
- Alm, J. and B. Torgler (2006), ‘Culture differences and tax morale in the United States and in Europe’, *Journal of Economic Psychology*, **27** (2), 224-46.
- Alm, J., T. Cherry, M. Jones and M. McKee (2010), ‘Taxpayer information assistance services and tax compliance behaviour’, *Journal of Economic Psychology*, **31**, 577-86.
- Alstadsæter, A. and Jacob, M. (2013) *The effect of awareness and incentives on tax evasion*. Oxford: Oxford University Centre for Business Taxation.
- Anvelt, K. (2008), ‘Ümbrikupalk röövib riigilt päevas miljoni’, available at <http://www.epl.ee/artikkel/432184> (accessed 11 May 2014).
- Bami, X. (2020). Kosovo business complain government’s support package falls short. *Balkan Insight*, pieejams vietnē: <https://balkaninsight.com/2020/05/14/kosovo-businesses-complain-governments-support-package-falls-short/>
- Barbour, A. and M. Llanes (2013), *Supporting People to Legitimise their Informal Businesses*, York: Joseph Rowntree Foundation.
- Bardhan, P (1997). Corruption and development: A review of issues. *Journal of Economic Literature*, **35**, 1320-46.
- Baumol, W.J. and A. Blinder (2008), *Macroeconomics: principles and policy*, Cincinnati, OH: South-Western Publishing.
- Beeby, D. (2017). *Underground economy players impervious to CRAs ‘nudge’ experiment*. Pieejams vietnē: <http://www.cbc.ca/news/politics/nudge-economics-underground-economy-canada-revenue-agency-tax-1.4084932> (pēdējo reizi skatīts 2018. gada 16. nov.).
- Bernhard, S. and J. Wolff (2011), *Förderinstrument im SGB III: der gründungszuschuss aus sicht der praxis*, pieejams vietnē <http://doku.iab.de/kurzber/2011/kb2211.pdf> (aplūkots 2013. gada 25. jūlijā).
- Bird, R., J. Martinez-Vazquez and B. Torgler (2006), ‘Societal institutions and tax effort in developing countries’, in J. Alm, J. Martinez-Vazquez and M. Rider (eds.), *The Challenges of Tax Reform in the Global Economy*, New York: Springer, 283-338.
- Bird, R.M. and E.M. Zolt (2008), ‘Tax policy in emerging countries’, *Environment and Planning C*, **26** (1), 73-86.

- Caianiello, D. and I. Voltura (2003), *Proposal for a Service Bureau*, Rome: Comitato per l'emersione del lavoro no regolare.
- Caliendo, M., J. Hogenacker, S. Künn and F. Wießner (2011), *Alte Idee, Neues Programm: der gründungszuschuss als nachfolger von überbrückungsgeld und Ich-AG*, pieejams vietnē <http://doku.iab.de/discussionpapers/2011/dp2411.pdf> [accessed 25 July 2013].
- Copisarow, R. (2004), *Street UK - A micro-finance organisation: lessons learned from its first three years' operations*, Birmingham: Street UK.
- Copisarow, R. and Barbour, A. (2004), *Self-Employed People in the Informal Economy –cheats or contributors?*, London: Community Links.
- Coricelli, G., Rusconi, E. and Villeval, M-C. (2014). Tax evasion and emotions: An empirical test of re-integrative shaming theory. *Journal of Economic Psychology*, 40(1), 49.–61. lpp.
- De Mel, S., McKenzie, D. and Woodruff, C. (2012). The demand for, and consequences of, formalization among informal firms in Sri Lanka. *American Economic Journal: Applied Economics*, 5(2), 122.-150. lpp.
- De Wispelaere, F. and Pacolet, J. (2017). *Data Mining for More Efficient Enforcement: a learning resource*. European Platform Tackling Undeclared Work, Brussels.
- Denzau, A.T. and North, D. (1994). Shared mental models: ideologies and institutions. *Kyklos*, 47, 3.-30. lpp.
- Devas, N. and Kelly, R. (2001). Regulation or revenue? An analysis of local business licenses, with a case study of the single business permit reform in Kenya. *Public Administration and Development*, 21, 381.–391. lpp.
- Elffers, H. and Hessing, D.J. (1997). Influencing the prospects of tax evasion. *Journal of Economic Psychology*, 18, 289.-304. lpp.
- European Labour Authority (2020). *Report by the Working Group on Inspections*. European Labour Authority, Bratislava.
- European Platform tackling undeclared work, (2018). *Practitioner toolkit: information tools and approaches to reach out to workers and companies in the fight against undeclared work*. Pieejams vietnē: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/97fa5fc6-4c55-11e9-a8ed-01aa75ed71a1>
- Evans, M., S. Syrett and C.C. Williams (2006), *Informal Economic Activities and Deprived Neighbourhoods*, London: Department of Communities and Local Government.
- Franić, J. (2017). *Envelope wage practices: Underlying motivations from the perspective of workers* (PhD thesis). Sheffield: The University of Sheffield.
- Franić, J. (2019). Explaining workers' role in illegitimate wage underreporting practice: Evidence from the European Union. *The Economic and Labour Relations Review*, 30 (3), 366–381.
- Franić, J. (2020), "Why workers engage in quasi-formal employment? Some lessons from Croatia", *Eastern Journal of European Studies*, Vol.11 No.2, 94.-112. lpp.
- Gangl, K., S. Muehlbacher, M. de Groot, S. Goslinga, E. Hofmann, C. Kogler, G. Antonides and E. Kirchler (2013), "'How can I help you?': perceived service orientation of tax authorities and tax compliance", *Public Finance Analysis*, 69 (4), 487-510.

- Garcia-Bolivar, O. (2006). *Informal economy: is it a problem, a solution or both? the perspective of the informal business*. Paper 1065. Berkeley, CA: Bepress Legal Series.
- Godfrey, P.C. (2015). Introduction: why the informal economy matters to management. Iekļauts: P.C. Godfrey, ed., *Management, society, and the informal economy*. London: Routledge, 1.20. lpp.
- Gross, E.B. (1990), *Individual Income Tax Returns: preliminary data, 1990*. Washington DC: SoI Bulletin11, nr 4, Publication 1136, Department of the Treasury, Internal Revenue Service.
- Hallsworth, M., List, J.A., Metcalfe, R.D. and Vlaev, I. (2017). The behavioralist as tax collector: using natural field experiments to enhance tax compliance. *Journal of Public Economics*, 148, 14.31. lpp.
- Hart, M., R. Blackburn and J. Kitching (2005), *The Impact of Regulation on Small Business Growth: an outline research programme*, London: Small Business Research Centre, Kingston University.
- Hasseldine, J. and Z. Li (1999), 'More tax evasion research required in new millennium', *Crime, Law and Social Change*, **31** (1), 91-104.
- Hasseldine, J., Hite, P. James, S. and Toumi, M. (2007). Persuasive communications: tax compliance enforcement strategies for sole proprietors. *Contemporary Accounting Research*, 24(1), 171.-194. lpp.
- Helmke, G. and Levitsky, S. (2004). Informal institutions and comparative politics: a research agenda. *Perspectives on Politics*, 2(6), 725.-740. lpp.
- ILO (2002), *Decent Work and the Informal Economy*, Geneva: International Labour Office.
- ILO (2006). *A toolkit for labour inspectors*, ILO, Geneva
- ILO (2013a). *Labour inspection and undeclared work in the EU*, ILO, Geneva.
- ILO (2013b). *Labour inspection sanctions: law and practice of national labour inspection systems*, ILO, Geneva.
- ILO (2016). *Diagnostic report on undeclared work in Greece*. Geneva: International Labour Office.
- Internal Revenue Service (2007), 'Understanding taxes', pieejams vietnē: <http://www.irs.gov/app/understandingTaxes/jsp/> (aplūkots 2007. gada 14. maijā)
- Jaramillo, M. (2009). *Is there demand for formality among informal firms? evidence from microfirms in downtown Lima*. German Development Institute Discussion Paper 12/2009. Bonn: German Development Institute.
- Jurik, N.C. (2005), *Bootstrap Dreams: U.S. microenterprise development in an era of welfare reform*, Ithaca: Cornell University Press.
- Karnīte, R. (2013) Skolēnu konkurss "SMĀRTS", Latvija. Pieejams vietnē: <https://www.eurofound.europa.eu/data/tackling-undeclared-work-in-europe/database/smarts-student-competition-latvia>
- Kirchler, E. (2007), *The Economic Psychology of Tax Behaviour*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Lefebvre, M., Pestieau, P., Riedl, A. and Villeval, C. (2015) 'Tax evasion and social information: an experiment in Belgium, France, and the Netherlands', *International Tax and Public Finance* 22(3): 401–25.
- Levit, G. (2008), 'More than EEK 330 million of unpaid taxes in half-year', pieejams vietnē <http://bbn.ee/Default2.aspx?ArticleID=8de6ee15-be3b-4421-b1a3-5380e0dc446c> (aplūkots 2014. gada 11. maijā).
- Matthews, K. and J. Lloyd-Williams (2001), 'The VAT evading firm and VAT evasion: an empirical analysis', *International Journal of the Economics of Business*, 6 (1), 39-50.
- Meldolesi, L. and S. Ruvolo (2003), *A Project for Formalisation*, Rome: Comitato per l'emersione del lavoro no regolare.
- Meriküll, J. and K. Staehr (2010), 'Unreported employment and envelope wages in mid-transition: comparing developments and causes in the Baltic countries', *Comparative Economic Studies*, 52 (3), 637-70.
- Molero, J.C. and F. Pujol (2012), 'Walking inside the potential tax evader's mind: tax morale does matter', *Journal of Business Ethics*, 105, 151-162.
- Murphy, K. (2005). Regulating more effectively: the relationship between procedural justice, legitimacy, and tax non-compliance, *Journal of Law and Society*, 32(4): 562–89.
- Murphy, K. (2008), 'Enforcing tax compliance: to punish or persuade?', *Economic Analysis and Policy*, 38 (1), 113-35.
- Murphy, K. and Harris, N. (2007). Shaming, shame and recidivism: A test of re-integrative shaming theory in the white-collar crime context. *British Journal of Criminology*, 47, 900–917.
- Murphy, K., T. Tyler and A. Curtis (2009), 'Nurturing regulatory compliance: is procedural fairness effective when people question the legitimacy of the law?', *Regulation and Governance*, 3, 1-26.
- Pestel, N. and E. Sommer (2015). *Shifting Taxes from Labor to Consumption: More Employment and more Inequality*, ZEW Discussion Paper No. 15-042.
- Natrah, S. (2013), 'Tax knowledge, tax complexity and tax compliance: taxpayers' view', *Procedia: Social and Behavioural Sciences*, 109, 1069-76.
- North, D.C. (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ESAO (2014, atjaunināts 2018. gadā) "The distributional effects of consumption taxes in OECD countries." (OECD Tax Policy Studies No 22/2015), <http://www.oecd.org/ctp/the-distributional-effects-of-consumption-taxes-in-oecd-countries-9789264224520-en.htm>.
- ESAO, (2014). *Regulatory enforcement and inspections. OECD best practice principles for regulatory policy*, Paris.
- Pope, J (2000). *Confronting Corruption: The Elements of a National Integrity System*. Berlin: Transparency International.
- Renooy, P., S. Ivarsson, O. van der Wusten-Gritsai and R. Meijer (2004), *Undeclared Work in an Enlarged Union: an analysis of shadow work - an in-depth study of specific items*, Brussels: European Commission.

- Richardson, G. (2006), 'Determinants of tax evasion: a cross-country investigation', *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, **15** (2), 150-69.
- Richardson, M. and A. Sawyer (2001), 'A taxonomy of the tax compliance literature: further findings, problems and prospects', *Australian Tax Forum*, **16** (2), 137–320.
- Rum, P. (2008), 'Märgukirjade saatmine vähendas ümbrikupalga maksmist' (online), Estonian Tax and Customs Board, 11.06.2008, pieejams vietnē <http://www.emta.ee/?id=24233> (aplūkots 2014. gada 11. maijā)
- Saeed, A. and A. Shah (2011), 'Enhancing tax morale with marketing tactics: a review of the literature', *African Journal of Business Management*, **5** (35), 13659-65.
- Sander, C. (2003). *Less is more: better compliance and increased revenues by streamlining business registration in Uganda*. London: Department for International Development
- Sedlenieks, K. (2003), "Cash in an envelope: corruption and tax avoidance as an economic strategy in Contemporary Riga", iekļauts: K-O. Arnstberg and T. Boren (eds.), *Everyday Economy in Russia, Poland and Latvia*, Almqvist and Wiksell, Stockholm, 42.-62. lpp.
- Shleifer, A and RW Vishny (1993). Corruption. *Quarterly Journal of Economics*, 108, 599-617.
- Slemrod, J. and S. Yitzhaki (1994), 'Analyzing the standard deduction as a presumptive tax', *International Tax and Public Finance*, **1** (1), 25-34.
- Small Business Council (2004), *Small Business in the Informal Economy: making the transition to the formal economy*, London: Small Business Council.
- Svensson, J (2005). Eight questions about corruption. *Journal of Economic Perspectives*, 19, 19-42.
- Thurman, Q.C., C. St. John and L. Riggs (1984), 'Neutralisation and tax evasion: how effective would a moral appeal be in improving compliance to tax laws?', *Law and Policy*, **6** (3), 309-27.
- Torgler, B. (2011), *Tax morale and Compliance: review of evidence and case studies for Europe*, Washington DC: World Bank Policy Research Working Paper 5922, World Bank.
- Torgler, B. and F. Schneider (2007), 'Shadow economy, tax morale, governance and institutional quality: a panel analysis', Bonn: IZA Discussion Paper no. 2563, IZA.
- Tubalkain-Trell, M. (2008), 'EEK 490 million unpaid taxes in Estonia', pieejams vietnē <http://bbn.ee/Default2.aspx?ArticleID=1a549f52-a0d3-4241-ac2d-2f0ca170885f> (aplūkots 2014. gada 11. maijā).
- Traxler, C. (2010) 'Social norms and conditional cooperative taxpayers', *European Journal of Political Economy* 26(1): 89–103.
- Vanderseypen, G., T. Tchipeva, J. Peschner, P. Rennoy and C.C. Williams (2013), 'Undeclared work: recent developments', in European Commission (ed.), *Employment and Social Developments in Europe 2013*, Brussels: European Commission, 231-74.
- Vossler, C.A., M. McKee and M. Jones (2011), 'Some effects of tax information services reliability and availability on tax reporting behaviour', pieejams vietnē <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/38870/> (aplūkots 2014. gada 11. maijā).

- Webb, J.W., L. Tihanyi, R.D. Ireland and D.G. Sirmon (2009), 'You say illegal, I say legitimate: entrepreneurship in the informal economy', *Academy of Management Review*, **34** (3), 492-510.
- Williams, C.C. (2004a), *Cash-in-Hand Work: the underground sector and the hidden economy of favours*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Williams, C.C. (2004b), 'Local initiatives to tackle informal employment: developing a formalisation support and advisory service', *Local Governance*, **30** (2), 89-97.
- Williams, C.C. (2005), *Small Businesses in the Informal Economy: making the transition to the formal economy – the evidence base*, London: Small Business Council.
- Williams, C.C. (2006), 'Harnessing the hidden enterprise culture: the Street (UK) community development finance initiative', *Local Economy*, **21** (1), 13-24.
- Williams, C.C. (2008a), 'Envelope wages in Central and Eastern Europe and the EU', *Post-Communist Economies*, **20** (3), 363–76.
- Williams, C.C. (2008b), 'Illegitimate wage practices in Eastern Europe: the case of envelope wages', *Journal of East European Management Studies*, **13** (3), 253–70.
- Williams, C.C. (2009), 'Illegitimate wage practices in Central and Eastern Europe: a study of the prevalence and impacts of 'envelope wages'', *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, **17** (1), 65-83.
- Williams, C.C. (2010), 'Beyond the formal/informal jobs divide: evaluating the prevalence of hybrid 'under-declared' employment in South-Eastern Europe', *International Journal of Human Resource Management*, **21** (14), 2529-46.
- Williams, C.C. (2013), 'Explaining employers' illicit envelope wage payments in the EU-27: a product of over- or under-regulation?', *Business Ethics: a European Review*, **22** (3), 325-40.
- Williams, C.C. (2014a). *Confronting the Shadow Economy: evaluating tax compliance behaviour and policies*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Williams, C.C. (2014b). Explaining cross-national variations in the prevalence of envelope wages: some lessons from a 2013 Eurobarometer survey. *Industrial Relations Journal*, 45, 524.–542. lpp.
- Williams, C.C. (2019a) *Preventative approaches towards undeclared work with a focus upon tax rebates and notification letters: a learning resource from the seminar of the European Platform Tackling undeclared work*. Brussels: European Platform Tackling Undeclared Work. <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=21461&langId=en>
- Williams, C.C. and Bezeredi, S. (2017). Tackling the illegal practice of under-reporting employees' wages: Lessons from the Republic of Macedonia. *UTMS Journal of Economics*, 8 (3), 243–258.
- Williams, C.C. and Horodnic, I.A. (2017a). Evaluating the policy approaches for tackling undeclared work in the European Union. *Environment and Planning C: Politics and Space*, 35 (5), 916–636.
- Williams, C.C. and Horodnic, I.A. (2017b), "Evaluating the illegal employer practice of under-reporting employees' salaries", *British Journal of Industrial Relations*, Vol.55 No.1, 83.–111. lpp.
- Williams, C.C. and Horodnic, I. (2021) *Trends in the undeclared economy and policy approaches*, European Commission, Brussels.

- Williams, CC and O Onoshchenko (2014a). Evaluating the role of *blat* in finding graduate employment in post-Soviet Ukraine: The ‘dark side’ of job recruitment? *Employee Relations*, 36(3), 254-65.
- Williams, CC and O Onoshchenko (2014b). Evaluating the prevalence and nature of *blat* in post-Soviet societies: A case study of the education sector in Ukraine. *International Journal of Social Economics*, 41(9), 747-59.
- Williams, CC and O Onoshchenko (2015). An evaluation of the persistence of *blat* in post-Soviet societies: A case study of Ukraine’s health services sector. *Studies in Transition States and Societies*, 7(2), 46-63.
- Williams, C.C. and J. Padmore (2013a), ‘Envelope wages in the European Union’, *International Labour Review*, **152** (3-4), 411-30.
- Williams, C.C. and J. Padmore (2013b), ‘Evaluating the prevalence and distribution of quasi-formal employment in Europe’, *Relations Industrielles/Industrial Relations*, **68** (1), 71-95.
- Williams, C.C. and P. Renooy (2013), *Tackling Undeclared Work in 27 European Union Member States and Norway: approaches and measures since 2008*, Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Williams, C.C. and Yang, J. (2017). Tackling falsely-declared salaries in Bulgaria: evidence from a 2015 survey. *Economic Alternatives*, 3, 333–351.
- Williams, C.C., M. Fethi and A. Kedir (2011a), ‘Illegitimate wage practices in southeast Europe: an evaluation of envelope wages’, *Balkanistica*, **24**, 237-62.
- Williams, C.C., Radvansky, M. and Stefanik, M. (2017). *The extent and nature of undeclared work in Croatia*. Twinning Project - Strengthening Policy and Capacities to Reduce Undeclared Work (CRO MOONLIGHTING).